

4

Vol. 6
Winter 2025

Research Paper

Received:
07 June 2025
Revised:
07 June 2025
Accepted:
07 June 2025
Published:
22 December 2025
P.P: 69-105

ISSN: 2717-3674
E-ISSN: 2717-3666

Islam and Futures Studies: A Systematic Review of Persian Literature on Islamic Futures Studies

Seyyed Mohammad Hossein Badiei Khamse Fard^{*1} | Alireza Afzali²

Abstract

Futures studies, a strategic tool for decision-making and policymaking, is crucial for predicting and guiding future developments. However, its theoretical underpinnings have primarily formed within Western social sciences, adopting a secular approach. Islamic societies, conversely, need to develop an indigenous approach, grounded in a monotheistic worldview and Islamic values. Thus, Islamic futures studies is emerging as a novel, essential perspective. This research, employing the PRISMA framework, systematically reviews Persian articles on Islamic futures studies. Data from 1273 articles (2001-2024) from Noormags, Elmnet, Civilica, and Google Scholar were screened in two stages, yielding 93 articles for final analysis. Findings reveal Islamic futures studies in Iran commenced circa 2006, showing recent growth. Articles significantly focus on Mahdism, expectation (Intizār), justice, divine traditions (Sunan Ilāhiyya), and Islamic civilization, indicating religious teachings' pivotal directional influence. Concurrently, attention to ontological, epistemological, and anthropological foundations shows researchers' efforts toward a distinct theoretical framework. Nevertheless, the review indicates that methodological and practical dimensions of Islamic futures studies are underexplored; its advancement requires designing practical, indigenous methods and tools. This research is an initial step in delineating Islamic futures studies' current status, fostering its theoretical and practical enhancement to address Islamic societies' issues.

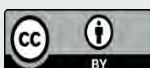
Keywords: Islamic Futures Studies, Systematic Review, Mahdism, Civilizational Futures Studies, Futures Methodology.

1. Corresponding Author: Ph.D. Candidate in Futures Studies, Imam Sadiq University(AS), Tehran, Iran. Email: sm.badiey@isu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Futures Studies, Imam Sadiq University(AS), Tehran, Iran.

Cite this Paper: Badiei Khamse Fard, S.M.H & Afzali, A(2025). Islam and Futures Studies: A Systematic Review of Persian Literature on Islamic Futures Studies. *Future Studies of the Islamic Revolution*, 4(6), 69-105.

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)(CC BY 4.0) .

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱
صص: ۶۹-۱۰۵

شاپا چاپ: ۳۶۷۴-۲۷۱۷
الکترونیکی: ۳۶۶۶-۲۷۱۷

اسلام و آینده پژوهی: مروری نظام مند بر مقالات فارسی آینده پژوهی اسلامی

سید محمد حسین بدیعی خمسه فرد^{۱*} | علیرضا افضل^۲

چکیده

آینده پژوهی یکی از ابزارهای راهبردی در تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری است که در پیش‌بینی و هدایت تحولات آتی نقشی کلیدی ایفا می‌کند. با این حال، شکل‌گیری مبانی نظری این حوزه عمدتاً در بستر علوم اجتماعی غربی و با رویکردی سکولار صورت گرفته است. در این میان، جوامع اسلامی نیازمند توسعه رویکردی بومی، مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی و ارزش‌های اسلامی‌اند. از این رو، آینده‌پژوهی اسلامی به‌عنوان چشم‌اندازی نوین و ضروری در حال شکل‌گیری است. پژوهش حاضر باهدف مرور نظام‌مند مقالات فارسی منتشرشده در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی و با بهره‌گیری از چارچوب PRISMA انجام شده است. داده‌های مورد بررسی شامل ۱۲۷۳ مقاله از پایگاه‌های نورمگز، علم‌نت، سیویلیکا و گوگل اسکالر در بازه زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۳ بود که پس از دو مرحله غربالگری، ۹۳ مقاله برای تحلیل نهایی انتخاب شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که آینده‌پژوهی اسلامی در ایران از سال ۱۳۸۵ آغاز شده و در سال‌های اخیر با روندی رو به رشد همراه بوده است. تمرکز قابل توجه مقالات بر مفاهیمی همچون مهدویت، انتظار، عدالت، سنت‌های الهی و تمدن اسلامی است که نشان‌دهنده تأثیر محوری آموزه‌های دینی در جهت‌گیری این حوزه است. در عین حال، توجه به مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی نیز از تلاش محققان برای ایجاد چارچوب نظری متمایز حکایت دارد. با این وجود، بررسی‌ها نشان می‌دهد که ابعاد روش‌شناختی و کاربردی آینده‌پژوهی اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته و توسعه آن نیازمند طراحی روش‌ها و ابزارهای عملی و بومی است. این پژوهش گامی ابتدایی در جهت تبیین وضعیت موجود آینده‌پژوهی اسلامی و زمینه‌سازی برای ارتقای نظری و عملی آن در پاسخ‌گویی به مسائل جوامع اسلامی به شمار می‌رود.

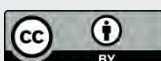
کلیدواژه‌ها: آینده‌پژوهی اسلامی، مرور نظام‌مند، مهدویت، آینده‌پژوهی تمدنی، روش‌شناسی آینده‌پژوهی.

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری آینده پژوهی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.

Email: sm.badiey@isu.ac.ir

۲. استادیار، گروه آینده پژوهی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.

استناد: بدیعی خمسه فرد، سید محمد حسین و افضل، علیرضا(۱۴۰۴). اسلام و آینده پژوهی: مروری نظام مند بر مقالات فارسی آینده پژوهی اسلامی. *نشریه علمی آینده پژوهی انقلاب اسلامی*، ۴(۶)، ۶۹-۱۰۵.

مقدمه و بیان مسئله

در دنیای امروز، آینده پژوهی به یکی از مباحث کلیدی در فرایندهای تصمیم گیری و سیاست گذاری تبدیل شده است. بسیاری از پژوهشگران و سیاست گذاران بر اهمیت آن تأکید دارند و تلاش می کنند با طراحی الگوهای مناسب، مسیر توسعه و پیشرفت را در جوامع مختلف هموار سازند. این علم که به طور فزاینده ای در حال گسترش است، نقشی مهم در پیش بینی تحولات آتی و ارائه راهکارهای کارآمد ایفا می کند (Kuosa, 2011:103).

با این حال، بنیان های فکری آینده پژوهی عمدتاً در چارچوب علوم اجتماعی غربی و تحت تأثیر تفکر پوزیتیویستی شکل گرفته است و علمی سکولار است (bell, 2003, :138). از آنجایی که هر جامعه ای، بر اساس ارزش ها و باورهای خاص خود، نیازمند نسخه ای بومی از آینده پژوهی است، جوامع اسلامی نیز باید الگوهای خود را بر اساس چارچوب های دینی و فرهنگی شان تدوین کنند (inayatollah, 2007:89). الگوهای آینده پژوهی غربی، لزوماً برای جوامع اسلامی مناسب نیستند و ممکن است حتی با اهداف و ارزش های این جوامع در تضاد باشند. از این رو، برای تدوین الگوهای آینده پژوهی بومی، باید به منابع ایرانی اسلامی توجه کرد. همچنین، لازم است تا خود دانش آینده پژوهی و مبانی آن نیز با ارزش ها، باورها و جهان بینی اسلامی هماهنگ و سازگار باشد. این الگوها، می توانند نقش مهمی در توسعه جوامع اسلامی ایفا کنند و به آنها کمک کنند تا با چالش های پیش رو به طور مؤثرتری مقابله کنند.

آینده پژوهی اسلامی به عنوان یک جریان نوظهور، تلاش دارد با در نظر گرفتن مبانی اسلامی، اصول و ارزش های دینی را در فرایند آینده پژوهی وارد کند. این رویکرد، نه تنها به دنبال اصلاح و تکمیل روش های رایج است، بلکه قصد دارد الگویی منطبق با جهان بینی اسلامی ارائه دهد. در سال های اخیر، شاهد رشد چشمگیر پژوهش ها و مقالات در این حوزه بوده ایم. از این رو، مروری نظام مند بر مقالات، با ارائه تصویری جامع از پژوهش های انجام شده، شناسایی حوزه های مغفول و کمک به توسعه هدفمند آینده پژوهی اسلامی، نه تنها یک ضرورت علمی است، بلکه می تواند در معرفی آینده پژوهی اسلامی به عنوان رویکردی بومی و متمایز در عرصه مطالعات آینده نیز راهگشا باشد. بدین ترتیب، ضرورت دارد تا جمع بندی دقیقی از حوزه های فعال و حوزه هایی که کمتر به

آن‌ها پرداخته شده، ارائه شود. این پژوهش، به منزله گامی ضروری است تا این حوزه بتواند به‌عنوان رویکردی نوین و بومی در آینده‌پژوهی مطرح گردد.

به منظور پاسخگویی به این نیاز، مطالعه حاضر با بهره‌گیری از روش مرور نظام‌مند و چارچوب PRISMA، به بررسی پژوهش‌های فارسی انجام‌شده در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی می‌پردازد. در این راستا، تلاش شد تا با بررسی توزیع مقالات، شناسایی نویسندگان و نشریات برتر، تحلیل کلیدواژه‌ها و تعیین مهم‌ترین موضوعات، به سؤالات پژوهش پاسخ داده شود. برای این منظور، مقالات مرتبط در پایگاه‌های اطلاعاتی نورمگز، علم‌نت، سیولیکا و گوگل اسکالر با استفاده از ترکیبی از کلیدواژه‌های مرتبط با آینده‌پژوهی و مفاهیم اسلامی در بازه زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۳ جستجو شدند که منجر به شناسایی ۱۲۷۳ مقاله گردید. در ادامه، پس از دو مرحله غربالگری ۹۳ مقاله برای تحلیل نهایی انتخاب شدند. پس از بررسی دقیق مقالات انتخابی، به سؤالات پژوهش پاسخ داده شده و در انتها نتایج و پیشنهادات ارائه شده است.

مبانی نظری پژوهش

آینده‌پژوهی

آینده‌پژوهی را می‌توان دانشی دانست که با نگاهی نظام‌مند، به بررسی احتمالات و مسیرهای پیش روی ما در زمان‌های آتی می‌پردازد (bell, 2003:73). این دانش فرارشته‌ای، صرفاً به پیش‌بینی رویدادها محدود نمی‌شود، بلکه تلاش می‌کند تا با تحلیل روندهای اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی، درکی عمیق‌تر از چگونگی شکل‌گیری آینده و عوامل مؤثر بر آن به دست آورد (inayatollah, 2007:7). از این رو، آینده‌پژوهی به افراد و سازمان‌ها کمک می‌کند تا با دیدی بازتر و آگاهی بیشتر، برای مواجهه با تحولات پیش‌رو آماده شده و تصمیماتی هوشمندانه‌تر اتخاذ نمایند (ملکی فر، ۱۳۸۵: ۲۳).

یکی از مفاهیم کلیدی در این حوزه، ایده "آینده‌های جایگزین" است که بر این نکته تأکید دارد که آینده، مسیری از پیش تعیین شده نیست، بلکه مجموعه‌ای از احتمالات گوناگون است که با انتخاب‌ها و تصمیمات ما شکل می‌گیرند (اسلاتر، ۱۳۸۵: ۳).

در یک نگاه کلی، هدف غایی آینده‌پژوهی، حفظ و ارتقای آزادی و رفاه بشر است (bell, 2003: 80). برای دستیابی به این هدف، آینده‌پژوهان تلاش می‌کنند تا با شناسایی و بررسی آینده‌های ممکن و

محتمل، تصویری روشن از آینده‌های مطلوب ارائه دهند. آن‌ها همچنین به واکاوی مبانی معرفتی و اخلاقی آینده پژوهی می‌پردازند، با تلفیق دانش و ارزش، به طراحی حرکت‌های اجتماعی مؤثر همت می‌گمارند و مشارکت مردمی در تصویرسازی و طراحی آینده را افزایش می‌دهند.

عنایت‌الله (2007) آینده پژوهی را به چهار دسته اصلی تقسیم می‌کند: آینده پژوهی پیش‌بینانه، که با تکیه بر داده‌ها و الگوهای موجود، به توصیف و پیش‌بینی واقعیت می‌پردازد؛ آینده پژوهی تفسیری، که به دنبال درک تأثیرات فرهنگی و زبانی در شکل‌گیری آینده است؛ آینده پژوهی انتقادی، که چارچوب‌های فکری حاکم بر آینده را به چالش می‌کشد؛ و آینده پژوهی مبتنی بر تحقیق حین اقدام، که از طریق تعامل و یادگیری مستمر ذی‌نفعان، به شکل‌دهی آینده می‌پردازد. برخی مطالعات نشان می‌دهند که در یک دیدگاه جامع، ترکیب تمامی این روش‌ها می‌تواند درک عمیق‌تری از آینده ارائه دهد (عنایت‌الله، 1388). به این ترتیب، بررسی روندهای آماری، تحلیل فرهنگی و انتقادی، و همچنین مشارکت فعال در شکل‌دهی آینده، همگی می‌توانند در کنار هم برای ایجاد تصویری پویا و قابل‌مدیریت از آینده مورد استفاده قرار گیرند.

بل (2003) نیز برای آینده پژوهی مفروضاتی را برمی‌شمارد. از جمله مهم‌ترین این مفروضات می‌توان به خطی و برگشت‌ناپذیر بودن زمان اشاره کرد؛ به این معنا که زمان پیوسته، خطی و یک‌سویه است و به عقب بازمی‌گردد. علاوه بر این، آینده منحصر به فرد است و هر آنچه در آن رخ می‌دهد، لزوماً در گذشته و حال وجود نداشته است. از دیگر مفروضات مهم می‌توان به ضرورت آینده پژوهی برای کنش انسانی اشاره کرد؛ چرا که هر اقدام و کنشی در زمان حال، پیامدی در آینده دارد و نیازمند تصمیم‌گیری آگاهانه است. بل همچنین بر عدم قطعیت و تغییرپذیری آینده تأکید می‌کند و معتقد است که آینده از پیش تعیین نشده و سرشار از عدم قطعیت است و با اقدامات انسان‌ها شکل می‌گیرد. در نهایت، او بر اهمیت کل‌نگری تأکید می‌کند و معتقد است که شناخت آینده نیازمند شناخت دقیق تمام اجزای یک نظام و چگونگی تعامل آن‌ها با یکدیگر است.

در مجموع، می‌توان گفت که آینده پژوهی با تکیه بر این مفروضات و با استفاده از روش‌های گوناگون، تلاش می‌کند تا تصویری روشن‌تر و جامع‌تر از آینده پیش‌روی ما ترسیم کند و ما را برای مواجهه با چالش‌ها و فرصت‌های آن آماده سازد.

آینده پژوهی اسلامی

آینده پژوهی اسلامی نوعی رهیافت نوین در بررسی مطالعات آینده است که بر مبانی و ارزش های اسلامی مبتنی است. برخلاف آینده پژوهی متداول که بیشتر به تحلیل تحولات اجتماعی، اقتصادی و فناوری می پردازد، این رویکرد بر این باور است که دین نه تنها در شکل گیری آینده نقش دارد، بلکه یکی از اساسی ترین عوامل درک و تفسیر آن به شمار می رود (عیوضی و پدرام، ۱۳۹۳). این نگرش تلاش دارد تا با بهره گیری از آموزه های اسلامی، شناختی جامع تر از تحولات آینده ارائه دهد و معتقد است که پیش بینی و مطالعه آینده نباید تنها به روش های تجربی و مدل های تحلیل رایج محدود شود، بلکه لازم است مفاهیمی چون وحی، مشیت الهی، غیب و مسئولیت انسانی نیز در این چارچوب مورد توجه قرار گیرد (منطقی، ۱۳۹۱).

تنوع نام ها در این حوزه، خود گواهی بر پویایی و بالندگی آن است. گاه از آن با عنوان «آینده پژوهی اسلامی» یاد می شود، عنوانی که به طور کلی، بررسی مطالعات آینده را از منظر اسلام مدنظر دارد. اما این تنها نام نیست؛ «آینده پژوهی دینی» با گستره ای وسیع تر، مطالعات آینده را از منظر تمامی ادیان بررسی می کند. «آینده پژوهی مهدوی» با تمرکز بر آموزه های مهدویت، نقش این آموزه ها را در ترسیم آینده ای روشن جستجو می کند و «آینده پژوهی قدسی»، آینده را به مثابه «علم انتظار» می نگرد. افزون بر این ها، «آینده پژوهی تمدنی» با نگاهی به گذشته و حال تمدن اسلامی، تلاش دارد تا مسیر آینده آن را ترسیم کند و «آینده پژوهی الهی»، نقش قدرت لایزال الهی را در شکل گیری وقایع آینده مورد توجه قرار می دهد. این تنوع اسامی، با مشتقاتی دیگر همچون «آینده اندیشی اسلامی»، «آینده نگری اسلامی»، «آینده اندیشی دینی» و «آینده نگری الهی» تکمیل می شود و نشان می دهد که این حوزه، همچنان در حال شکل گیری و تکامل است.

این گوناگونی در نام ها، ریشه در تفاوت دیدگاه ها و تلقی ها از چیستی «آینده پژوهی اسلامی» دارد. برخی، این اصطلاح را صرفاً به معنای فعالیت های آینده پژوهانه توسط محققان مسلمان می دانند، در حالی که دسته ای دیگر، آن را محدود به مطالعه مسائل و چالش های پیش روی جوامع اسلامی می دانند. گروهی نیز بر این باورند که آینده پژوهی اسلامی، به معنای استفاده از منابع و جهان بینی اسلامی در تحلیل و پیش بینی آینده است و در نهایت، برخی نیز آن را مترادف با مباحث مهدویت می دانند.

پژوهش‌ها نشان می‌دهند که درک آینده بر اساس جهان‌بینی اسلامی، تأثیر بسزایی در جهت‌گیری‌های آینده دارد. از این دیدگاه، عناصری همچون قضا و قدر، ظهور موعود، سنت‌های الهی و مشیت خداوندی، نقش کلیدی در آینده بشریت ایفا می‌کنند (المنجره، ۱۹۹۰). این نگرش معتقد است که آینده، حاصل فرایندهای تصادفی یا صرفاً مادی نیست، بلکه متکی بر قوانین الهی است که در تعالیم دینی به آن‌ها پرداخته شده است. از سوی دیگر، برخی محققان بر این باورند که برای تدوین یک مدل اسلامی در آینده‌پژوهی، می‌بایست ابتدا روش‌های علمی موجود را مورد بازنگری قرار داد و آن‌ها را در قالب مبانی اسلامی بازتعریف کرد (Sardar و ۱۹۹۸).

در چنین شرایطی و با توجه به ریشه سکولار علم آینده‌پژوهی و لزوم بومی‌سازی آن، همچنین ارزش‌بار بودن مقوله آینده، ضرورت تدوین و توسعه رویکردی اسلامی به آینده‌پژوهی، بیش‌ازپیش خودنمایی می‌کند. همان‌گونه که پیش‌تر نیز اشاره شد، هر جامعه‌ای نیازمند آن است تا بر اساس ارزش‌ها و باورهای خود، نسخه‌ای بومی از آینده‌پژوهی را تدوین نماید و جوامع اسلامی نیز از این قاعده مستثنی نیستند. در این راستا، برخی اندیشمندان آینده‌پژوهی اسلامی را دانشی میان‌رشته‌ای می‌دانند که می‌تواند با ترکیب اصول علمی و معرفت‌دینی، مدلی منسجم‌تر برای بررسی تحولات پیش‌رو ارائه دهد (ریزانه، ۱۳۹۹). این تطبیق، نه به معنای کنار گذاشتن ابزارهای مدرن آینده‌پژوهی، بلکه به مفهوم ایجاد چارچوبی است که تحلیل آینده را بر پایه ارزش‌های اسلامی قرار داده و در جهت تحقق عدالت و تعالی انسان هدایت کند (کارگر و وزیرزاده، ۱۳۹۹). بر همین اساس، برخی محققان آینده‌پژوهی اسلامی را رویکردی مستقل از مدل‌های رایج می‌دانند، درحالی‌که برخی دیگر، تلفیق آموزه‌های دینی با تکنیک‌های علمی موجود را ضرورتی انکارناپذیر تلقی می‌کنند (Elmandjra, 1990).

با وجود تمامی تلاش‌های صورت‌گرفته، آینده‌پژوهی اسلامی هنوز در ابتدای راه است و نیازمند بررسی و توسعه ابعاد گوناگون آن هست. انجام مطالعات بیشتر در زمینه امکان‌سنجی این رویکرد و ارزیابی میزان انطباق آن با روش‌های علمی، همچنین بررسی نقش آموزه‌های اسلامی در شکل‌گیری آینده‌پژوهی، از جمله گام‌های ضروری در این مسیر به شمار می‌روند. همچنین لازم است تا با بازبینی روش‌های علمی موجود، آن‌ها را در قالب مبانی اسلامی بازتعریف کرد (Sardar, 1989).

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، توجه به آینده‌پژوهی با رویکرد اسلامی افزایش یافته است. در این راستا، تحقیقات متعددی در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی انجام شده که هر کدام به جنبه‌های خاصی از این حوزه پرداخته‌اند. برای مثال، برخی از پژوهش‌ها به بررسی اهداف، مبانی و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی پرداخته‌اند (منطقی، ۱۳۹۱؛ بهروزی لک و همکاران، ۱۳۹۲؛ پدرام و عیوضی، ۱۳۹۳). در کنار این، مطالعات دیگری به روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی توجه کرده‌اند (منطقی و همکاران، ۱۳۹۷؛ افضل‌ی و همکاران، ۱۳۹۹). علاوه بر این، برخی پژوهش‌ها نیز به موضوعات دیگری مانند مهدویت و تمدن در چارچوب آینده‌پژوهی اسلامی پرداخته‌اند (گودرزی و همکاران، ۱۳۸۹؛ کارگر، ۱۳۸۹؛ بهروزی لک، ۱۳۹۲).

با این حال، علی‌رغم تعداد قابل توجه مقالات منتشر شده در این حوزه، تاکنون هیچ مطالعه‌ای به صورت نظام‌مند به مرور و تحلیل این مقالات نپرداخته است. این خلأ پژوهشی باعث شده تا نتوان به طور جامع به سؤالاتی مانند روندهای پژوهشی، نتایج به دست آمده و حوزه‌های مغفول در این زمینه پاسخ داد. انجام یک مرور نظام‌مند از مقالات فارسی در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی می‌تواند به شناسایی این روندها و شکاف‌ها کمک کند. چنین مطالعه‌ای نه تنها تصویری جامع از وضعیت فعلی تحقیقات ارائه می‌دهد، بلکه می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای تحقیقات آینده در این حوزه مورد استفاده قرار گیرد.

روش‌شناسی پژوهش

این مطالعه با هدف بررسی نظام‌مند مقالات فارسی در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی انجام شده است. از نظر ماهیت داده‌ها، این پژوهش کیفی است و از لحاظ روش تحلیل داده‌ها، رویکردی نظام‌مند دارد. همچنین، از منظر هدف، این تحقیق در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. برای انجام این مرور نظام‌مند، از چارچوب PRISMA استفاده شده است. این چارچوب به عنوان یک روش معتبر و استاندارد برای انجام مرورهای نظام‌مند شناخته می‌شود (Liberati et al., ۲۰۰۹). مراحل اصلی این چارچوب به شرح زیر است:

مرحله اول: تعیین اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف اصلی این مطالعه، بررسی مقالات فارسی منتشرشده در حوزه آینده پژوهی اسلامی است.

در این راستا، پرسش‌های زیر مورد توجه قرار گرفته‌اند:

- توزیع فراوانی مقالات بر اساس سال انتشار چگونه است؟
- کدام نویسندگان بیشترین مشارکت را در تولید مقالات این حوزه داشته‌اند؟
- مقالات در کدام نشریات علمی به چاپ رسیده‌اند؟
- پرکاربردترین کلیدواژه‌ها در این مقالات کدام‌اند؟
- مهم‌ترین موضوعات و مباحث مطرح‌شده در این حوزه کدام‌اند؟

مرحله دوم: جستجو و شناسایی اولیه مقالات

در این مرحله، مقالات منتشرشده در بازه زمانی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۳ در پایگاه‌های اطلاعاتی نورمگز، علم‌نت، سیویلیکا و گوگل اسکالر مورد بررسی قرار گرفتند. در این فرایند، تعداد ۱۲۷۳ مقاله شناسایی و استخراج شد. برای اطمینان از پوشش حداکثری مقالات مرتبط، از ترکیبی از کلیدواژه‌های مرتبط با حوزه آینده پژوهی (مانند آینده پژوهی، آینده‌نگاری، آینده‌نگری و آینده‌اندیشی) و مفاهیم اسلامی (مانند اسلامی، دینی، قدسی، قرآنی، الهی و مهدویت) استفاده شد. این گستردگی در انتخاب کلیدواژه‌ها باهدف شناسایی تمامی مقالات مرتبط و جلوگیری از نادیده گرفتن مطالعاتی بود که به نوعی با موضوع پژوهش ارتباط داشتند. بااین حال، تمرکز اصلی بر مقالاتی بود که بیشترین ارتباط را با حوزه آینده پژوهی اسلامی نشان می‌دادند.

مرحله سوم: غربالگری اولیه

در این مرحله، با بررسی عنوان و چکیده مقالات شناسایی‌شده، مقالات تکراری و همچنین مطالعاتی که ارتباطی با موضوع پژوهش نداشتند، حذف شدند. از مجموع مقالات اولیه، ۴۰۴ مقاله به دلیل تکراری بودن و ۷۴۰ مقاله به دلیل عدم ارتباط با موضوع تحقیق، کنار گذاشته شدند. در نهایت، ۱۲۸ مقاله که بیشترین تناسب را با اهداف پژوهش داشتند، برای بررسی بیشتر انتخاب شدند.

مرحله چهارم: غربالگری نهایی

در این مرحله، با بررسی عمیق‌تر و مطالعه کامل مقالات انتخاب‌شده از مرحله قبل، ۳۵ مقاله دیگر که معیارهای ورود به پژوهش را برآورده نمی‌کردند، حذف شدند. در نتیجه، تعداد نهایی

مقالات مورد بررسی به ۹۳ مقاله کاهش یافت. فرایند ارزیابی نظام‌مند ادبیات پژوهش در قالب نمودار زیر ارائه شده است.

نمودار ۱. چارچوب PRISMA

یافته‌های پژوهش

در این بخش، به منظور پاسخگویی به سؤالات پژوهش و دستیابی به اهداف تعیین شده، به ارائه یافته‌های حاصل از تحلیل مقالات فارسی منتشر شده در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی می‌پردازیم. براین اساس، ابتدا توزیع فراوانی مقالات بر اساس سال انتشار مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس، سهم نویسندگان برتر در تولید مقالات این حوزه و میزان تمرکز انتشار مقالات در نشریات علمی مختلف، ارائه خواهد شد. در ادامه، با تحلیل کلیدواژه‌های پرکاربرد و ترسیم ابر واژگان، به شناسایی مهم‌ترین موضوعات و مباحث مطرح شده در مقالات آینده‌پژوهی اسلامی خواهیم پرداخت.

توزیع زمانی مقالات بر اساس سال انتشار

بررسی توزیع زمانی مقالات حوزه آینده‌پژوهی اسلامی نشان می‌دهد که این حوزه از سال ۱۳۸۵ آغاز شده و تا سال ۱۴۰۲ روندی روبه‌رشد داشته است. در سال‌های ابتدایی، تعداد مقالات

بسیار محدود بود که نشان می‌دهد این حوزه در آن زمان هنوز به‌عنوان یک حوزه پژوهشی مستقل و پررنگ شناخته نشده بود؛ امری که به نظر می‌رسد ناشی از ورود تازه مباحث آینده‌پژوهی به ایران و فضاهاى علمى آن باشد. با این حال، از سال ۱۳۹۲ به بعد، شاهد رشد قابل توجهی در تعداد مقالات هستیم که ممکن است نشان‌دهنده افزایش توجه محققان و نهادهای علمی به این حوزه باشد. این رشد تدریجی حاکی از آن است که آینده‌پژوهی اسلامی به تدریج جایگاه خود را در میان پژوهش‌های علمی پیدا کرده است.

در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۹، تعداد مقالات به ترتیب به ۱۱ و ۱۲ مقاله رسید که نشان‌دهنده نقاط اوج در این بازه زمانی است. سال ۱۳۹۹ با ۱۲ مقاله، بالاترین تعداد انتشار را در کل بازه مورد بررسی به خود اختصاص داده است. این اوج‌ها می‌تواند نشان‌دهنده تأثیر رویدادها یا تحولات خاص در آن سال‌ها باشد که باعث شده محققان بیشتر به این حوزه بپردازند. با توجه به روند کلی، به نظر می‌رسد حوزه آینده‌پژوهی اسلامی پتانسیل رشد بیشتری دارد. افزایش تدریجی تعداد مقالات در سال‌های اخیر نشان می‌دهد که این حوزه در حال توسعه است. با این حال، برای تحقق این پتانسیل، نیاز به حمایت بیشتر از سوی نهادهای علمی، تقویت همکاری‌های بین‌رشته‌ای و توجه به مباحث نوظهور در آینده‌پژوهی اسلامی احساس می‌شود. تقویت زیرساخت‌های پژوهشی و تشویق محققان به انجام مطالعات عمیق‌تر می‌تواند به رشد کیفی و کمی این حوزه کمک کند.

نمودار ۲. توزیع زمانی مقالات

سهم نویسندگان برتر در تولید مقالات حوزه آینده پژوهی اسلامی

در بررسی مشارکت نویسندگان در تولید مقالات حوزه آینده پژوهی اسلامی، مشخص شد که در مجموع ۱۱۳ نفر در نگارش این مقالات مشارکت داشته‌اند. از این تعداد، تنها ۲۵ نویسنده بیش از دو مقاله منتشر کرده‌اند که نشان‌دهنده تمرکز نسبی تولید علم در این حوزه حول محور تعداد محدودی از محققان است. در میان این نویسندگان، بهروزی لک، غلامرضا با ۷ مقاله بیشترین مشارکت را داشته است و پس از او، عیوضی، محمدرحیم با ۶ مقاله و پدرام، عبدالرحیم، پور عزت، علی اصغر و کارگر، رحیم هر کدام با ۵ مقاله در رتبه‌های بعدی قرار دارند. همچنین، نویسندگانی مانند افضل‌ی، علیرضا، ذوالفقارزاده، محمدمهدی و چندین نفر دیگر هر کدام با ۴ مقاله مشارکت قابل توجهی در این حوزه داشته‌اند.

این تمرکز نسبی در تولید مقالات نشان می‌دهد که تعداد محدودی از محققان نقش محوری در پیشبرد پژوهش‌های آینده پژوهی اسلامی ایفا کرده‌اند. این موضوع می‌تواند به دلایلی مانند تخصص این افراد در حوزه‌های مرتبط، دسترسی به منابع پژوهشی یا حمایت نهادهای علمی از آن‌ها باشد. با این حال، حضور تعداد قابل توجهی از نویسندگان با تنها یک یا دو مقاله نشان‌دهنده آن است که این حوزه هنوز به طور گسترده در میان محققان مختلف نفوذ نکرده است و نیاز به جذب مشارکت‌های بیشتر از سوی پژوهشگران جوان و تازه‌وارد احساس می‌شود.

جدول ۱. سهم نویسندگان برتر

نام نویسنده	بهروزی لک، غلامرضا	عیوضی، محمدرحیم	پدرام، عبدالرحیم	پور عزت، علی اصغر	کارگر، رحیم
تعداد مقاله	7	6	5	5	5
نام نویسنده	افضل‌ی، علیرضا	ذوالفقارزاده، محمدمهدی	احمدی آشتیانی، فرهاد	الویری، محسن	عظیمی، سید علی اکبر
تعداد مقاله	4	4	3	3	3
نام نویسنده	قربانی، سعید	گودرزی، غلامرضا	منطقی، محسن		
تعداد مقاله	۳	3	3		

تمرکز انتشار مقالات آینده پژوهی اسلامی در نشریات علمی

بررسی نشریات علمی میزبان مقالات حوزه آینده پژوهی اسلامی نمایانگر انتشار این آثار در گستره‌ای بالغ بر ۴۹ نشریه گوناگون است. با این وجود، بررسی دقیق تر نشان می‌دهد که تنها ۸ نشریه سهمی بیش از سه مقاله در این حوزه داشته‌اند، امری که از تمرکز نسبی انتشار مقالات در مجموعه‌ای محدود از نشریات تخصصی حکایت دارد. در این میان، فصلنامه "انتظار موعود" با انتشار ۱۲ مقاله، پیشتاز بوده و پس از آن، "مشرق موعود" و مجموعه مقالات "کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت" هر یک با ۶ مقاله، جایگاه‌های بعدی را به خود اختصاص داده‌اند. سایر نشریات نیز، از جمله "آینده پژوهی ایران" (۵ مقاله)، "پژوهش‌های مهدوی"، "مطالعات آینده پژوهی" و "آینده پژوهی انقلاب اسلامی" (هر کدام ۴ مقاله)، و "اندیشه مدیریت راهبردی" (۳ مقاله)، در رتبه‌های پایین تر این فهرست قرار می‌گیرند.

این تمرکز در انتشار مقالات نشان می‌دهد که نشریات تخصصی مانند "انتظار موعود" و "مشرق موعود" که با محوریت موضوعات مهدویت فعالیت می‌کنند، نقش محوری در توسعه و ترویج ادبیات علمی حوزه آینده پژوهی اسلامی ایفا کرده‌اند. این نشریات به دلیل تمرکز ویژه‌شان بر مباحث مهدویت و ارتباط آن با آینده پژوهی، به عنوان بسترهای اصلی برای انتشار پژوهش‌های مرتبط شناخته می‌شوند. همچنین، حضور نشریاتی مانند "کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت" و "آینده پژوهی ایران" نشان‌دهنده آن است که این حوزه توانسته است توجه نشریات مرتبط با آینده پژوهی و مدیریت راهبردی را نیز به خود جلب کند.

از سوی دیگر، پراکندگی مقالات در ۴۹ نشریه مختلف نشان می‌دهد که این حوزه توانسته است در میان نشریات متنوعی نفوذ کند. این موضوع می‌تواند نشان‌دهنده گسترده‌گی موضوعات مرتبط با آینده پژوهی اسلامی باشد که از حوزه‌های دینی و مهدویت تا مدیریت و آینده پژوهی عمومی را در بر می‌گیرد. با این حال، تعداد محدود نشریاتی که بیش از سه مقاله در این حوزه چاپ کرده‌اند، نشان می‌دهد که هنوز نیاز به ایجاد نشریات تخصصی تر یا اختصاص بخش‌های ویژه در نشریات موجود برای پرداختن به این حوزه احساس می‌شود.

در جمع‌بندی، می‌توان گفت که اگرچه نشریات تخصصی مانند "انتظار موعود" و "مشرق موعود" نقش مهمی در توسعه این حوزه ایفا کرده‌اند، اما گسترش این حوزه نیازمند حمایت بیشتر

از سوی نشریات علمی دیگر و ایجاد بسترهای جدید برای انتشار پژوهش‌های مرتبط است. تقویت همکاری بین نشریات تخصصی و عمومی می‌تواند به افزایش توجه به آینده‌پژوهی اسلامی و توسعه ادبیات علمی آن کمک کند.

جدول ۲. تمرکز انتشار در نشریات علمی

عنوان نشریه	انتظار موعود	مشرق موعود	کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت	آینده‌پژوهی ایران
تعداد مقالات	12	6	6	5
عنوان نشریه	پژوهش‌های مهدوی	مطالعات آینده‌پژوهی	آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی	اندیشه مدیریت راهبردی
تعداد مقالات	4	4	4	3

تحلیل کلمات کلیدی پرکاربرد و ابر واژگان در مقالات آینده‌پژوهی اسلامی

تحلیل کلمات کلیدی پرکاربرد:

در بررسی کلمات کلیدی استفاده‌شده در مقالات حوزه آینده‌پژوهی اسلامی، مشخص شد که در مجموع ۴۴۲ واژه به‌عنوان کلمات کلیدی به کار رفته‌اند. از این تعداد، ۱۶ واژه بیش از چهار بار تکرار شده‌اند که نشان‌دهنده تمرکز اصلی پژوهش‌ها بر مفاهیم کلیدی این حوزه است. در میان این واژه‌ها، آینده‌پژوهی با ۳۸ بار تکرار پرکاربردترین کلیدواژه است که نشان‌دهنده محوریت این مفهوم در پژوهش‌های انجام‌شده است. پس از آن، مهدویت با ۱۹ بار تکرار و آینده با ۱۷ بار تکرار در رتبه‌های بعدی قرار دارند. همچنین، ترکیب‌هایی مانند آینده‌پژوهی اسلامی (۱۵ بار) و آینده‌نگری (۱۱ بار) نیز از جمله کلمات کلیدی پرکاربرد هستند.

استفاده مکرر از کلیدواژه‌هایی مانند آینده‌پژوهی و آینده‌پژوهی اسلامی نشان‌دهنده آن است که این حوزه به‌عنوان یک شاخه پژوهشی مستقل و مهم در حال شکل‌گیری است. از سوی دیگر، حضور پررنگ کلیدواژه مهدویت و ترکیب‌هایی مانند مهدویت پژوهی (۷ بار) و انتظار (۵ بار) نشان می‌دهد که مباحث مرتبط با مهدویت و اندیشه انتظار، نقش محوری در پژوهش‌های

آینده پژوهی اسلامی ایفا می کنند. این موضوع بیانگر آن است که آینده پژوهی اسلامی به شدت تحت تأثیر آموزه های دینی، به ویژه مفاهیم مرتبط با مهدویت و ظهور است. کلیدواژه های انگلیسی مانند Future ۸ بار، Futures Studies ۶ بار، Futurology ۵ بار و Messianism ۵ بار نیز نشان دهنده تلاش محققان برای ایجاد ارتباط بین ادبیات جهانی آینده پژوهی و مفاهیم اسلامی است. این موضوع می تواند به عنوان پلی برای تعامل بیشتر بین پژوهشگران داخلی و بین المللی عمل کند. همچنین، حضور کلیدواژه هایی مانند قرآن ۵ بار و سنن الهی ۴ بار نشان می دهد که محققان از منابع دینی برای توسعه چارچوب های نظری در این حوزه استفاده می کنند.

جدول ۳. تحلیل کلمات کاربرد

کلیدواژه	آینده پژوهی	مهدویت	آینده	آینده پژوهی اسلامی	آینده نگری
تکرار	38	19	17	15	11
کلیدواژه	Future	اسلام	آینده اندیشی	مهدویت پژوهی	futures studies
تکرار	8	7	7	7	6
کلیدواژه	futurology	Messianism	انتظار	تصویرپردازی	قرآن
تکرار	5	5	5	5	5
کلیدواژه	هستی شناسی		سنن الهی		
تکرار	5	4	4		

تحلیل ابر واژگانی:

۱. شناسایی هسته مرکزی:
کلیدواژه های آینده پژوهی اسلامی، مهدویت و آینده پژوهی به عنوان هسته مرکزی شبکه ابر واژگانی شناسایی شدند. این کلیدواژه ها بیشترین تکرار و هم رخدادی را با سایر واژه ها داشته اند و نشان دهنده تمرکز اصلی مقالات بر این مفاهیم هستند.

۲. خوشه های موضوعی:

با توجه به تحلیل ابر واژگانی، کلیدواژه ها به چند خوشه موضوعی اصلی تقسیم می شوند:

- خوشه ۱: آینده پژوهی اسلامی و مهدویت
- کلیدواژه‌های اصلی: آینده پژوهی اسلامی، مهدویت، آینده پژوهی، آینده‌نگری، انتظار، جامعه آرمانی، سنن الهی.
  - تحلیل: این خوشه نشان‌دهنده تمرکز مقالات بر ارتباط بین آینده پژوهی اسلامی و مفاهیم مهدویت است. مفاهیمی مانند انتظار و جامعه آرمانیه‌شدت با مهدویت و آینده پژوهی اسلامی مرتبط هستند.
- خوشه ۲: مبانی نظری و روش‌شناسی
- کلیدواژه‌های اصلی: روش‌شناسی، معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، آینده پژوهی، اسلامی سازی علم، بومی گرایی.
  - تحلیل: این خوشه نشان‌دهنده توجه مقالات به مبانی نظری و روش‌شناسی آینده پژوهی اسلامی است. مفاهیمی مانند اسلامی سازی علم و بومی گرایی نشان می‌دهند که محققان به دنبال توسعه چارچوب‌های بومی برای آینده پژوهی هستند.
- خوشه ۳: منابع دینی و آینده پژوهی
- کلیدواژه‌های اصلی: قرآن، نهج‌البلاغه، سنن الهی، حدیث، تفسیر موضوعی، آیات و روایات.
  - تحلیل: این خوشه نشان‌دهنده استفاده گسترده از منابع دینی مانند قرآن و نهج‌البلاغه در پژوهش‌های آینده پژوهی اسلامی است. مفاهیمی مانند سنن الهی و تفسیر موضوعی نشان می‌دهند که محققان از این منابع برای توسعه مبانی نظری استفاده می‌کنند.
- خوشه ۴: آینده پژوهی جهانی و تعاملات بین‌المللی
- کلیدواژه‌های اصلی: Futures, Futures Studies, Futurology, Messianism, Islamic Futurist Studies.
  - تحلیل: این خوشه نشان‌دهنده تلاش محققان برای ایجاد ارتباط بین آینده پژوهی اسلامی و ادبیات جهانی آینده پژوهی است. مفاهیمی مانند Futures Studies و Messianism نشان می‌دهند که این حوزه در حال تعامل با مفاهیم جهانی است.
- خوشه ۵: تمدن و آینده‌اندیشی

- کلیدواژه‌های اصلی: تمدن اسلامی، آینده‌اندیشی، چالش‌های تمدنی، تمدن نوین اسلامی، آینده تمدن اسلامی.
- تحلیل: این خوشه نشان‌دهنده توجه مقالات به نقش آینده‌پژوهی اسلامی در توسعه تمدن اسلامی است. مفاهیمی مانند چالش‌های تمدنیو تمدن نوین اسلامی نشان می‌دهند که این حوزه به دنبال ارائه راهکارهایی برای آینده تمدن اسلامی است.
- ۳. ارتباط بین خوشه‌ها:
- هسته مرکزی (آینده‌پژوهی اسلامی و مهدویت) با تمام خوشه‌های دیگر ارتباط قوی دارد. این موضوع نشان می‌دهد که مفاهیم مهدویت و آینده‌پژوهی اسلامی به‌عنوان محور اصلی، سایر موضوعات را به هم مرتبط می‌کنند.
- خوشه منابع دینی با خوشه مبانی نظری ارتباط نزدیکی دارد که نشان‌دهنده استفاده از منابع دینی برای توسعه چارچوب‌های نظری است.
- خوشه آینده‌پژوهی جهانی با خوشه تمدن و آینده‌اندیشی ارتباط دارد که نشان‌دهنده تلاش برای تعامل بین آینده‌پژوهی اسلامی و مفاهیم جهانی است.

شکل ۱. ابرواژگانی

اهم موضوعات و مباحث مطرح شده در این حوزه

امکان‌سنجی آینده‌پژوهی اسلامی

یکی از مباحث مهم در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی، بررسی امکان تحقق این رویکرد نوین است. بر اساس دیدگاه پدرام و عیوضی (۱۳۹۳)، آینده‌پژوهی اسلامی باید با توجه به شرایط مکانی و زمانی خاص جوامع اسلامی، به صورت بومی توسعه یابد.

در این راستا، دو جنبه اصلی مورد توجه قرار گرفته است (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۳):

• **امکان‌پذیری علمی:** علم اسلامی امکان‌پذیر است و می‌تواند مبانی نظری و روش‌شناختی خاص خود را داشته باشد.

• **امکان‌پذیری فناورانه:** آینده‌پژوهی اسلامی می‌تواند به‌عنوان یک فناوری اسلامی، راهکارهایی مبتنی بر آموزه‌های دینی ارائه دهد.

برای تحقق اهداف آینده‌پژوهی اسلامی، راهبردهای متعددی پیشنهاد شده است (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۲): راه‌اندازی مراکز تعالی، رویکرد انتقادی به آینده‌پژوهی رایج، بهره‌برداری از آینده‌پژوهی رایج با رهیافت اسلامی، فرهنگ‌سازی، تحلیل شکست سیاست‌ها، همکاری حوزه و دانشگاه، ترویج دستاوردهای درخشان و حمایت مادی و معنوی.

آینده‌پژوهان بومی با ویژگی‌هایی چون تکیه بر علم الهی، توجه به تکلیف، ایمان به غیب، توجه به رضای خدا و استفاده از آموزه‌های اسلامی، نقش کلیدی در شکل‌دهی به آینده‌پژوهی بومی دارند (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۲).

به طور خلاصه، امکان‌سنجی آینده‌پژوهی اسلامی، موضوعی پیچیده است که نیازمند توجه به ابعاد مختلف است. با اتخاذ راهبردهای مناسب و تربیت آینده‌پژوهان متخصص، می‌توان به تحقق این رویکرد امیدوار بود.

اهداف آینده‌پژوهی اسلامی

مقالات حوزه آینده‌پژوهی اسلامی، با تکیه بر آموزه‌های وحیانی، در پی ترسیم چشم‌اندازی روشن برای آینده‌ای هستند که سعادت و تعالی انسان را در هر دو جهان تضمین کند. بررسی این

مقالات نشان می‌دهد که این حوزه، اهداف متعددی را دنبال می‌کند که در یک نگاه کلان، می‌توان آن‌ها را در دودسته اصلی جای داد:

الف) تأمین سعادت اخروی و دنیوی: بسیاری از محققان و اندیشمندان این حوزه (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۳؛ ریزانه، ۱۳۹۹؛ چاوشی، ۱۳۹۵؛ بهروزی لک و دهکردی، ۱۳۹۲؛ شفیعی و همکاران، ۱۳۹۵) بر این باورند که هدف غایی آینده‌پژوهی اسلامی، دستیابی به رستگاری و کمال در دنیا و آخرت است. از این منظر، آینده‌پژوهی اسلامی صرفاً به دنبال تأمین رفاه مادی نیست، بلکه در پی ارتقای معنوی انسان و نزدیکی او به خداوند متعال است.

ب) تحقق جامعه‌ای آرمانی و زمینه‌سازی برای ظهور: گروهی دیگر از صاحب‌نظران (ناجی و همکاران، ۱۳۹۵؛ شفیعی و همکاران، ۱۳۹۵؛ وقوفی، ۱۴۰۰؛ منطقی، ۱۳۹۱) هدف اصلی آینده‌پژوهی اسلامی را ایجاد جامعه‌ای می‌دانند که بر پایه ارزش‌های الهی بنا شده و بستری مناسب برای تحقق حکومت عدل مهدوی (عج) فراهم آورد.

در کنار این اهداف اصلی، اهداف فرعی دیگری نیز در مقالات مورد توجه قرار گرفته‌اند که به‌عنوان گام‌هایی در مسیر تحقق اهداف اصلی عمل می‌کنند. این اهداف عبارت‌اند از: زمینه‌سازی برای برپایی آینده محتوم، حرکت بر اساس چشم‌انداز اخروی، تلاش در جهت کسب روزی حلال، سازگار ساختن مطلوبیت‌های آینده با اسلام (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۳) و هدایت انسان به سوی زندگی سعادت‌مندانه (الویری، ۱۳۹۲).

به‌طور خلاصه، می‌توان گفت که آینده‌پژوهی اسلامی، با نگاهی جامع به ابعاد مادی و معنوی زندگی انسان، در تلاش است تا مسیری روشن به سوی آینده‌ای ترسیم کند که در آن، سعادت و تعالی فردی و اجتماعی در پرتو آموزه‌های الهی محقق شود.

اصول، مبانی و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی

آینده‌پژوهی اسلامی، به‌عنوان یک رویکرد نوین در مطالعات آینده، بر مجموعه‌ای از اصول، مبانی و مفروضات خاص استوار است که آن را از سایر رویکردهای موجود متمایز می‌سازد. این اصول و مبانی، نه تنها چارچوب نظری این حوزه را شکل می‌دهند، بلکه جهت‌گیری‌ها و اهداف آن را نیز تعیین می‌کنند. بررسی مقالات این حوزه نشان می‌دهد که مهم‌ترین این اصول و مفروضات عبارت‌اند از:

الف) مفروضات هستی‌شناختی:

- **حاکمیت اراده و مشیت الهی:** در آینده‌پژوهی اسلامی، اراده و مشیت الهی به‌عنوان اصلی‌ترین عامل شکل‌دهنده آینده در نظر گرفته می‌شود (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۳؛ سقا و همکاران، ۱۳۹۳).
- **وجود جهان غیب در کنار جهان مادی:** آینده‌پژوهی اسلامی بر این باور است که علاوه بر جهان مادی، جهان غیب نیز وجود دارد و این دو جهان بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند (پدرام و عیوضی، ۱۳۹۳؛ ۱۳۹۱؛ چاووشی، ۱۳۹۵).
- **هدف‌دار بودن آفرینش:** آفرینش جهان هستی عبث و بیهوده نیست، بلکه دارای هدف مشخصی است و این هدف‌داری، امیدواری به آینده را تقویت می‌کند (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷).
- **مراتب داشتن عالم هستی:** عالم هستی دارای مراتب مختلفی است (عالم مجردات عالی، عالم قدر و عالم طبیعت) که هر کدام ویژگی‌ها و قوانین خاص خود را دارند (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷؛ ابروش و همکاران، ۱۳۹۷).

ب) مفروضات معرفت‌شناختی:

- **اعتبار وحی و عقل:** در آینده‌پژوهی اسلامی، علاوه بر عقل، وحی نیز به‌عنوان منبعی برای شناخت آینده مورد توجه قرار می‌گیرد (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷).
- **امکان کشف آینده:** آینده اگرچه به‌طور کامل قابل‌پیش‌بینی نیست، اما با استفاده از عقل و وحی می‌توان تا حدودی آن را کشف کرد (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷).

ج) مفروضات انسان‌شناختی:

- **انسان موجودی مختار و هدفمند:** انسان در عین حال که تحت اراده الهی قرار دارد، موجودی مختار و مسئول است و با اراده و اختیار خود می‌تواند در رقم‌زدن سرنوشت خود نقش داشته باشد (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷؛ کارگر و وزیرزاده، ۱۴۰۰).
- **انسان موجودی ابدی و اجتماعی:** انسان موجودی فانی نیست، بلکه دارای حیاتی ابدی است و سرنوشت او تنها به این دنیا محدود نمی‌شود. او همچنین

موجودی اجتماعی است و باید مسائل جامعه را باهدف تثبیت جایگاه الهی خود حل کند (عالی نژاد، ۱۳۹۷؛ کارگر و وزیرزاده، ۱۴۰۰).

- **تأثیر ارزش‌های اخلاقی:** ارزش‌های اخلاقی مانند حکمت، شجاعت، عفت و عدالت در تمامی ابعاد آینده پژوهی اسلامی (مبانی، اهداف و روش‌ها) تأثیرگذار هستند (بهروزی لک و دهکردی، ۱۳۹۲).

د) اصول حاکم بر آینده:

- **اصالت داشتن اراده الهی:** اراده الهی به‌عنوان نیروی محرکه اصلی در شکل‌گیری آینده نقش دارد (عظیمی و بهروز لک، ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۴).
- **پایبندی به سنت‌های الهی:** قوانین و سنت‌های الهی (تکوینی و تشریحی) چارچوبی را برای حرکت انسان در مسیر آینده تعیین می‌کنند (سقا و همکاران، ۱۳۹۳؛ عظیمی و بهروز لک، ۱۳۹۴).
- **حتمی بودن برخی از وقایع:** برخی از رویدادها مانند رستاخیز و ظهور منجی، از نظر اسلام قطعی هستند (عظیمی و بهروز لک، ۱۳۹۱؛ چاووشی، ۱۳۹۴؛ رکوعی، ۱۳۹۵).
- **امکان تغییر آینده:** اگرچه برخی از وقایع از پیش تعیین شده‌اند، اما انسان با اراده و اختیار خود می‌تواند در شکل‌گیری بسیاری از رویدادهای آینده نقش داشته باشد (عالی نژاد، ۱۳۹۷؛ علویان و حلمی جلودار، ۱۳۹۳).

علاوه بر این موارد، برخی از مقالات به اصول دیگری نیز اشاره کرده‌اند، مانند: محضر خدا بودن جهان (پور عزت، ۱۳۹۵)، لزوم حرکت در راستای اراده الهی (عظیمی و بهروز لک، ۱۳۹۱)، ضرورت ترویج فرهنگ امید (توسلی و اسدی، ۱۳۹۱)، و اهمیت عبرت‌آموزی از تاریخ (شکریگی، ۱۴۰۲).

به طور خلاصه، می‌توان گفت که آینده پژوهی اسلامی بر پایه مجموعه‌ای از اصول و مفروضات استوار است که آن را به رویکردی متمایز و منحصر به فرد در عرصه مطالعات آینده تبدیل می‌کند. این اصول و مفروضات، باتکیه بر آموزه‌های وحیانی و عقلانی، تلاش می‌کنند تا چارچوبی جامع و معنادار برای درک و شکل‌دهی به آینده ارائه دهند.

روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی

روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی، به‌عنوان رویکردی متمایز در مطالعات آینده، با بهره‌گیری از منابع و ابزارهای متنوع، در پی ترسیم مسیری روشن برای آینده‌ای مطلوب و سعادتمندانه است. بررسی مقالات این حوزه نشان می‌دهد که این روش‌شناسی، بر دو رکن اساسی استوار است: منابع و روش‌ها.

الف) منابع مورد استفاده:

• منابع وحیانی:

- **قرآن کریم:** مهم‌ترین منبع وحیانی در آینده‌پژوهی اسلامی، قرآن کریم است که به‌عنوان "معجزه پیامبر اسلام (ص) و راهنمای زندگی فردی و اجتماعی" (عیوضی و پدرام، ۱۳۹۱) و "قطعی‌ترین سند برای فهم آینده" (سیدحسینی و همکاران، ۱۳۹۵) مورد توجه قرار می‌گیرد. در این راستا، بر اهمیت تفسیر موضوعی قرآن برای استخراج مفاهیم و اصول مرتبط با آینده‌پژوهی تأکید می‌شود (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷) و توجه به نظام تنزیلی قرآن کریم نیز به‌عنوان الگویی مرجع برای آینده‌نگاری راهبردی حائز اهمیت است (آکوچکیان و فرجیان، ۱۳۹۹).
- **روایات معتبر:** روایات معصومین (ع) نیز به‌عنوان تبیین‌کننده و مفسر قرآن کریم، در آینده‌پژوهی اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند و به‌عنوان منبعی برای شناخت سنت‌های الهی و تحلیل وقایع آینده مورد استفاده قرار می‌گیرند.
- **منابع عقلی و حسی:** گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- **معارف عقلی:** عقل به‌عنوان ابزاری برای تفکر، تحلیل و استنتاج، در آینده‌پژوهی اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرد و از طریق تأویل آیات و روایات، فراست و تعبیر خواب به کشف حقایق پنهان مرتبط با آینده کمک می‌کند.
- **حس و تجربه:** تجربه نیز در کنار عقل، به‌عنوان منبعی برای شناخت آینده مورد توجه قرار می‌گیرد. رصد روندها، تحلیل سناریوها و بررسی وقایع گذشته برای عبرت‌آموزی از جمله مصادیق استفاده از حس و تجربه در آینده‌پژوهی اسلامی هستند (عالی‌نژاد، ۱۳۹۷).

• منابع شهودی:

- **وحی الهی:** وحی به انبیا و اولیا، به عنوان بالاترین مرتبه معرفت شهودی، منبعی ارزشمند برای شناخت آینده است، اگرچه دسترسی به آن برای همگان میسر نیست.
- **تعبیر خواب:** رؤیای صادقه (الهی) می تواند اطلاعاتی از آینده به دست دهد و به عنوان ابزاری برای درک نشانه های الهی مورد استفاده قرار گیرد (عالی نژاد، ۱۳۹۷).

ب) روش ها و ابزارها:

- **روش شناسی تحلیلی:** این روش باتکیه بر منابع معرفتی اسلامی مانند قرآن و نهج البلاغه، به تحلیل علل و عوامل مادی و معنوی مؤثر بر آینده می پردازد.
- **روش شناسی تفسیری:** این روش با تمرکز بر تفسیر عوامل درونی انسان مانند انگیزه ها و نیازها، به مدیران کمک می کند تا آینده را بهتر درک کنند.
- **روش شناسی شهودی:** این روش باتکیه بر دانش ضمنی و شهودی افراد و استفاده از تجربیات درونی، به پیش بینی آینده می پردازد (منطقی و همکاران، ۱۳۹۷).
- **روش شناسی اجتهادی:** روش شناسی اجتهاد در فقه امامیه می تواند به بسیاری از نیازهای روش شناختی آینده پژوهی پاسخ دهد و برای تقویت مبانی روش شناختی این حوزه مورد استفاده قرار گیرد (عرب بافرانی و عیوضی، ۱۳۹۶).
- **سنت پژوهی:** سنت پژوهی به عنوان رویکردی نوین در آینده پژوهی دینی، به بررسی سنن الهی و کشف شرایط تحقق آن ها می پردازد (افضلی، ۱۳۹۷؛ نقش، ۱۴۰۰) و از طریق گام هایی مشخص (افضلی و همکاران، ۱۳۹۶) به تحلیل وقایع آینده کمک می کند. این گام ها عبارتند از:
  - احصاء و جمع آوری سنن الهی: شناسایی و جمع آوری سنن الهی از منابعی مانند قرآن و روایات.
  - طبقه بندی سنن: دسته بندی سنن بر اساس ویژگی ها و شرایط تحقق آنها.
  - کشف و تبیین نظام حاکم بر سنن: بررسی ارتباط و تعامل بین سنن مختلف.
  - تطبیق سامانه سنن بر مصادیق خارجی: بررسی تطبیقی سنن با وقایع گذشته.

- تحلیل وقایع آینده بر اساس سامانه سنن: استفاده از سنن برای تحلیل و پیش‌بینی آینده.
- **تحلیل قصص قرآنی:** قصه‌های قرآنی به‌عنوان یک ابزار هنری، می‌توانند در فرایند شناخت انواع آینده مشارکت کنند و آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب را دیداری‌سازی کنند (دستجانی و همکاران، ۱۴۰۰).
- **دعا و توسل:** دعا و توسل به‌عنوان ابزارهایی برای تغییر تقدیر و دریافت کمک از جانب خداوند مورد تأکید قرار می‌گیرند (عیوضی و پدرام، ۱۳۹۱؛ عالی‌نژاد، ۱۳۹۷). در مجموع، می‌توان گفت که روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی، باتکیه بر منابع و ابزارهای گوناگون و با الهام از آموزه‌های وحیانی، عقلانی و تجربی، در تلاش است تا تصویری جامع و معنادار از آینده ارائه دهد و راهکارهایی عملی برای تحقق آینده‌ای مطلوب و سعادت‌مندانه ارائه نماید.

مهدویت

مقالات متعددی در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی، آموزه مهدویت را به‌عنوان یکی از ارکان اصلی و الهام‌بخش این رویکرد مورد توجه قرار داده‌اند. تحلیل این مقالات نشان می‌دهد که مهدویت، نه تنها به‌عنوان یک موضوع مستقل، بلکه به‌عنوان چارچوبی برای فهم و ترسیم آینده جوامع اسلامی و حتی کل بشریت، نقش ایفا می‌کند.

تصویرپردازی از آینده مطلوب: ترسیم جامعه مهدوی

یکی از کارکردهای اصلی مهدویت در آینده‌پژوهی اسلامی، ارائه تصویری روشن و جذاب از آینده مطلوب است (چاووشی، ۱۳۹۵؛ علی‌اکبری، ۱۳۹۲؛ کارگر، ۱۳۹۲). این تصویر، غالباً با ویژگی‌هایی همچون عدالت، معنویت، صلح، امنیت و رفاه مشخص می‌شود (پورنقی و همکاران، ۱۳۹۵؛ افشار و همکاران، ۱۴۰۱؛ حسین‌زاده، ۱۳۸۲؛ پورعزت و همکاران، ۱۳۹۳). به این ترتیب، آینده‌پژوهی اسلامی تلاش می‌کند تا با الهام از آموزه‌های مهدویت، جامعه‌ای را ترسیم کند که در آن ارزش‌های الهی حاکم بوده و انسان‌ها در مسیر کمال و تعالی گام بردارند. در این راستا، مقالات به ویژگی‌های خاص جامعه مهدوی نیز اشاره می‌کنند:

- **حکمرانی صالحان:** آینده جهان تحت مدیریت صالحانی خواهد بود که بر اساس دستورات دینی عمل می کنند (پورنقی و همکاران، ۱۳۹۵).
  - **محو شرک و استکبار:** شرک و استکبار از بین خواهد رفت و توحید در سراسر جهان گسترش خواهد یافت (پورنقی و همکاران، ۱۳۹۵).
  - **برقراری عدالت و امنیت:** عدالت در تمامی ابعاد زندگی انسان ها تحقق خواهد یافت و ظلم و ستم از بین خواهد رفت؛ امنیت در تمامی ابعاد برقرار خواهد شد و مردم در آرامش زندگی خواهند کرد (پورنقی و همکاران، ۱۳۹۵؛ گودرزی و ذوالفقارزاده، ۱۳۸۷).
  - **احیای ارزش های اخلاقی و پایه ریزی رفاه اقتصادی:** ارزش های اخلاقی و فرهنگ توحیدی احیا شده و فساد از بین خواهد رفت؛ رفاه اقتصادی و اجتماعی تحقق یافته و شکاف های طبقاتی کاهش می یابد (پورنقی و همکاران، ۱۳۹۵).
- برخی از پژوهشگران، با بررسی آیات و روایات، تلاش کرده اند تا این تصویر را به صورت ملموس تری ارائه دهند و ویژگی های مدیران و شهروندان جامعه مهدوی را مشخص سازند (کشاوری ترک، ۱۳۹۶).

انتظار و زمینه سازی برای ظهور: تکاپوی هدفمند به سوی آینده

- بسیاری از مقالات، مفهوم "انتظار" را به عنوان عنصری کلیدی در آینده پژوهی مهدوی مورد توجه قرار داده اند (توسلی و اسدی، ۱۳۹۱؛ فاضل قانع، ۱۳۸۸). انتظار فرج، صرفاً یک حالت انفعالی نیست، بلکه یک رویکرد فعال و هدفمند است که انسان را به تلاش برای اصلاح جامعه و زمینه سازی برای ظهور منجی موعود ترغیب می کند (فاضل قانع، ۱۳۸۸؛ کارگر، ۱۳۸۸). این تلاش ها، ابعاد گوناگونی را شامل می شود:
- **نشانه شناسی:** رصد و شناسایی علائم ظهور و وقایع مرتبط با آن (توسلی و اسدی، ۱۳۹۱؛ کارگر، ۱۳۸۸).
  - **زمینه شناسی:** شناخت شرایط و بسترهایی که امکان ظهور را فراهم می کنند (توسلی و اسدی، ۱۳۹۱؛ کارگر، ۱۳۸۸).
  - **آمادگی آینده نگر:** حفظ آمادگی و توجه دائمی به تحولات مرتبط با ظهور و کسب آمادگی های لازم برای مواجهه با آن (توسلی و اسدی، ۱۳۹۱؛ کارگر، ۱۳۸۸).

• **فتنه‌شناسی:** شناخت و مقابله با فتنه‌ها و انحرافات که در مسیر ظهور وجود دارند (کارگر، ۱۳۸۸).

مهدویت و تقابل با آینده‌نگری مدرن: رویارویی امید و یأس

برخی از مقالات، به تقابل بین آموزه‌های مهدویت و رویکردهای سکولار به آینده (به‌ویژه آینده‌نگری مدرن غربی) پرداخته‌اند (آزادی نژاد و فرمانیان، ۱۳۹۹). این مقالات، معمولاً با مقایسه مفروضات، اهداف و روش‌شناسی‌های این دو رویکرد، به تبیین نقاط قوت و ضعف هر کدام می‌پردازند. از دیدگاه این مقالات، آموزه مهدویت با ارائه تصویری روشن و امیدوارکننده از آینده، در مقابل نگاه بدبینانه برخی از نظریه پردازان غربی (مانند فوکویاما و هانتینگتون) به آینده جهان قرار دارد (صمدی، ۱۳۹۰؛ آزادی نژاد و فرمانیان، ۱۳۹۹).

آینده‌پژوهی غربی در خدمت مهدویت: ابزاری برای تحقق آرمان‌ها

در نهایت، برخی از مقالات به بررسی امکان استفاده از ابزارها و روش‌های آینده‌پژوهی غربی در جهت ترویج و تحقق اهداف مهدوی پرداخته‌اند (کارگر، ۱۳۸۹؛ کاشف و گلناری، ۱۳۹۵؛ جباری، ۱۳۹۲؛ قربانی، ۱۳۹۵). این مقالات، معمولاً با ارائه مثال‌هایی از کاربرد روش‌هایی مانند سناریونویسی، تحلیل روند و دلفی در حوزه مهدویت پژوهی، به تبیین مزایا و محدودیت‌های این رویکرد می‌پردازند.

در نهایت بررسی مقالات حوزه آینده‌پژوهی اسلامی نشان می‌دهد که مهدویت، به‌عنوان یک منظومه فکری و ارزشی، نقش بسیار مهمی در شکل‌دهی به این حوزه ایفا می‌کند. این نقش، از ترسیم چشم‌اندازهای آرمانی برای آینده و الهام‌بخشی به پژوهشگران تا ارائه روش‌ها و ابزارهایی برای تحقق اهداف مهدوی، ابعاد گوناگونی را شامل می‌شود.

آینده‌پژوهی تمدنی

آینده‌پژوهی تمدنی، باهدف بررسی چگونگی احیای تمدن اسلامی، باتکیه بر آموزه‌های دینی، الگوها و راهبردهایی برای ساخت تمدنی نوین مبتنی بر ارزش‌های اسلامی ارائه می‌دهد. بررسی مقالات این حوزه نشان می‌دهد که تحقق تمدن اسلامی نیازمند راهبردهای گوناگونی است. ایجاد وحدت اسلامی، مقابله با موانع وحدت، بهره‌گیری از ظرفیت‌های جوامع اسلامی و مقاومت در برابر دشمن (رجبی، ۱۳۹۹) در زمره مهم‌ترین این راهبردها قرار دارند.

انقلاب اسلامی ایران، به عنوان الگویی برای تحقق تمدن اسلامی در عصر حاضر، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است (مطهری نژاد و همکاران، ۱۳۹۴؛ احمدی آشتیانی و آب‌روشن، ۱۴۰۱). این انقلاب، با ابعاد مکانی (فرا تر از مرزها)، زمانی (پیوسته) و معنایی (الهی)، گامی در جهت ایجاد تمدنی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی محسوب می‌شود (مطهری نژاد و همکاران، ۱۳۹۴). همچنین، سناریوهایی برای آینده تمدن اسلامی مطرح شده است: ایجاد بازار مشترک اسلامی، نهادسازی و ایجاد شبکه‌های قدرت مردمی، تأکید بر گفتمان "امت واحده" و باور به پیروزی حق بر باطل (حسینی مقدم و صنیع اجلال، ۱۳۹۱). در این میان، نقش اخلاق و معنویت نیز حائز اهمیت است و تحقق تمدن اسلامی نیازمند پایبندی به اخلاق اسلامی و ارتقای سطح معنویت در جامعه است (بهریزی لک و دهکردی، ۱۳۹۸).

در نهایت، برخی از مقالات به نقش آموزه‌های مهدویت در شکل‌دهی به آینده تمدن اسلامی اشاره دارند و نابودی اسرائیل را گامی در راستای تحقق وعده‌های الهی و برپایی تمدنی بر پایه عدل و داد می‌دانند (عبداللهی پور و جعفری، ۱۴۰۲).

به طور خلاصه، آینده پژوهی تمدنی با تکیه بر آموزه‌های اسلامی و الهام از تجربیات تاریخی، در پی ترسیم مسیری روشن برای احیای تمدن اسلامی و ارائه الگویی جامع برای ساختن جهانی بهتر است.

واژه‌شناسی؛ گزاره‌شناسی و مفاهیم دینی مرتبط با آینده پژوهی اسلامی

واژه‌شناسی و گزاره‌شناسی، به بررسی مفاهیم کلیدی و گزاره‌هایی می‌پردازد که در متون دینی به آینده و برنامه‌ریزی برای آن اشاره دارند. مقالات این حوزه نشان می‌دهند که اسلام، همواره بر آینده‌نگری و برنامه‌ریزی برای آن تأکید داشته است و در این راستا، پژوهشگران به بررسی واژه‌ها و مفاهیم گوناگونی پرداخته‌اند.

برای مثال، عالی نژاد (۱۳۹۷) در بررسی خود، به واژه‌هایی چون عاقبه، عسی و تأویل احادیث اشاره می‌کند و آن‌ها را مرتبط با مفهوم آینده در اسلام می‌داند. از سوی دیگر، بصیرتی و کلانتری (۱۳۹۹) و واعظی و قوام (۱۳۹۴) واژه‌هایی چون متوسمین، حزم، بصیرت، فراست و تدبیر را مورد توجه قرار می‌دهند و معتقدند که این واژه‌ها، بر اهمیت دوراندیشی و برنامه‌ریزی برای آینده تأکید دارند. در این میان، مفهوم "حزم" به عنوان یکی از مهم‌ترین مفاهیم، مورد توجه ویژه قرار گرفته

است. خاکبازان و رفیعی هنر (۱۳۹۸؛ ۱۳۹۷) با بررسی دقیق این مفهوم، آن را شامل سه مؤلفه اصلی می‌دانند: کیاست (هوشیاری و شناخت پیامدها)، سیر زمانی (توجه به گذشته و آینده) و اقدام آگاهانه (انجام اقدامات منطقی بر اساس شناخت آینده).

علاوه بر واژه‌ها، بررسی گزاره‌های دینی نیز در آینده‌پژوهی اسلامی اهمیت دارد. به گفته عالی‌نژاد (۱۳۹۷)، آیاتی مانند آیات معاد و آیات مربوط به حوادث آینده، از جمله گزاره‌هایی هستند که به وضوح بر اهمیت آینده‌نگری در اسلام دلالت می‌کنند.

همچنین، الگوهای ارائه شده در قرآن کریم نیز در این زمینه قابل توجه هستند. حسناوی و همکاران (۱۴۰۰) با بررسی قرآن کریم، الگویی برای آینده‌اندیشی ارائه کرده‌اند که شامل مفاهیمی چون توجه به نسل‌های آینده، مشارکت نسل‌ها در پیشرفت‌ها و سنت الهی در مورد وارثان صالح است.

در مجموع، بررسی مقالات حوزه آینده‌پژوهی اسلامی نشان می‌دهد که این حوزه، باتکیه بر واژه‌ها، گزاره‌ها و مفاهیم دینی مرتبط با آینده، تلاش می‌کند تا بر اهمیت آینده‌نگری و برنامه‌ریزی در اسلام تأکید کند. این رویکرد، با ارائه الگوها و راهنمایی‌های عملی، به افراد و جوامع کمک می‌کند تا با نگاهی عمیق به آینده، برای تحقق اهداف خود گام بردارند.

نتیجه‌گیری

این مرور نظام‌مند با هدف ارزیابی مقالات فارسی منتشر شده در حوزه نوپای آینده‌پژوهی اسلامی انجام شد و هدف آن ترسیم تصویری روشن از وضعیت کنونی، نقاط قوت و ضعف و اولویت‌های پیش روی این حوزه بود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آینده‌پژوهی اسلامی در ایران اگرچه فعالیت خود را از سال ۱۳۸۵ شمسی آغاز کرده اما در سال‌های اخیر با رشد چشم‌گیری مواجه شده و توانسته است به تدریج جایگاهی درخور توجه در میان پژوهش‌های علمی کسب کند. افزایش تعداد مقالات، تنوع موضوعات مورد بررسی و تلاش محققان برای تبیین مفاهیم و مبانی نظریه‌مندی گواه این مدعا هستند. با این وجود بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که این حوزه هنوز با چالش‌ها و محدودیت‌هایی روبرو است که نیازمند توجه و برنامه‌ریزی می‌باشد.

یکی از نکات قابل توجه، تمرکز نسبی پژوهش‌ها بر مفاهیم مرتبط با مهدویت و اندیشه انتظار است. تحلیل کلمات کلیدی مقالات نشان می‌دهد که این مفاهیم در زمره پرکاربردترین و محوری‌ترین موضوعات مورد بحث در آینده‌پژوهی اسلامی قرار دارند. این امر نشان‌دهنده تأثیر عمیق آموزه‌های مهدویت بر جهت‌گیری پژوهش‌ها در این حوزه است و حاکی از آن است که محققان تلاش می‌کنند تا با الهام از این آموزه‌ها، چشم‌اندازی روشن و امیدوارکننده از آینده ارائه دهند. این تمرکز بر مهدویت از یک سو نشان‌دهنده پیوند عمیق این حوزه با باورهای دینی و آرمان‌های اسلامی است اما از سوی دیگر می‌تواند منجر به محدود شدن دامنه پژوهش‌ها و غفلت از سایر جنبه‌های مهم آینده‌پژوهی اسلامی شود.

در کنار این تمرکز، مقالات حوزه آینده‌پژوهی اسلامی به مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی نیز توجه ویژه‌ای داشته‌اند. این امر نشان‌دهنده تلاش محققان برای تدوین چارچوبی نظری منسجم و متمایز برای آینده‌پژوهی اسلامی است که بتواند مبنایی برای پژوهش‌های آتی در این حوزه فراهم کند. به عبارت دیگر محققان تلاش کرده‌اند تا با تبیین مفروضات اساسی در مورد جهان هستی، انسان و معرفت برای آینده‌پژوهی اسلامی پایه‌های فلسفی و نظری مستحکمی بنا نهند.

با این حال بررسی دقیق‌تر موضوعات و مباحث مطرح شده در مقالات نشان می‌دهد که برخی از جنبه‌های مهم آینده‌پژوهی اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند و نیازمند پژوهش‌های بیشتری هستند. به طور خاص روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی به عنوان یکی از حوزه‌های کلیدی نیازمند توسعه و تبیین بیشتری است. در حالی که مباحث نظری و تبیین مفاهیم سهم قابل توجهی از پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده‌اند اما پژوهش‌های کاربردی و روش‌شناختی که به ارائه راهکارها و ابزارهای عملی برای آینده‌پژوهی اسلامی می‌پردازند، نسبتاً محدود هستند. این امر نشان می‌دهد که آینده‌پژوهی اسلامی علی‌رغم داشتن پتانسیل بالا هنوز در مراحل اولیه توسعه قرار دارد و نیازمند تلاش‌های بیشتری برای تقویت مبانی نظری، توسعه روش‌شناسی و کاربردی‌سازی یافته‌های پژوهشی است. به عبارت دیگر لازم است تا در کنار توجه به تبیین مفاهیم و اصول کلی به ارائه روش‌ها و ابزارهای عملی برای آینده‌پژوهی اسلامی نیز توجه شود تا این حوزه بتواند به طور مؤثرتری در حل مسائل و چالش‌های جوامع اسلامی نقش ایفا کند.

پیشنهادها

این پژوهش با بررسی نظام‌مند مقالات فارسی حوزه آینده‌پژوهی اسلامی، تصویری از وضعیت کنونی، نقاط قوت و ضعف و اولویت‌های پیش روی این حوزه ترسیم نمود. با توجه به یافته‌های این بررسی و به منظور ترویج و توسعه مباحث آینده‌پژوهی اسلامی پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

• توسعه کمی و کیفی پژوهش‌ها و حمایت از پژوهشگران:

با توجه به نوپا بودن این حوزه و محدود بودن تعداد محققان فعال، نهادهای علمی و پژوهشی با طراحی برنامه‌هایی برای جذب و حمایت از پژوهشگران جوان (به‌ویژه دانشجویان تحصیلات تکمیلی) و ایجاد انگیزه در محققان باتجربه به گسترش و تنوع پژوهش‌ها در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی کمک کنند. این حمایت می‌تواند شامل ارائه گرنت‌های پژوهشی، برگزاری کارگاه‌های آموزشی و اعطای جوایز به پژوهشگران برتر باشد.

• تقویت همکاری‌های بین‌رشته‌ای:

با توجه به ماهیت فرارشته‌ای آینده‌پژوهی، همکاری بین محققان حوزه‌های مختلف علمی (مانند علوم دینی، علوم اجتماعی، فلسفه، مدیریت، اقتصاد و...) می‌تواند به غنای پژوهش‌ها و ارائه دیدگاه‌های جامع‌تر کمک کند. ایجاد شبکه‌های پژوهشی بین‌رشته‌ای، برگزاری کنفرانس‌ها و سمینارهای مشترک و تشویق به انجام پژوهش‌های مشترک بین‌رشته‌ای می‌تواند در این راستا مؤثر باشد.

• توسعه زیرساخت‌های پژوهشی:

برای تسهیل دسترسی محققان به منابع و اطلاعات مورد نیاز، ایجاد و توسعه زیرساخت‌های پژوهشی (مانند پایگاه‌های داده تخصصی، کتابخانه‌های دیجیتال، نشریات علمی با دسترسی آزاد و مراکز تحقیقاتی) ضروری است. همچنین اختصاص بودجه مناسب برای حمایت از فعالیت‌های پژوهشی در این حوزه می‌تواند به رشد کیفی و کمی پژوهش‌ها کمک کند.

• توجه به مباحث نوظهور:

با توجه به تحولات سریع و پیچیده در جهان معاصر، پژوهش‌های آینده‌پژوهی اسلامی باید به بررسی مباحث نوظهور (مانند تأثیر فناوری‌های جدید نظیر هوش مصنوعی، بلاک‌چین و...)،

تغییرات اقلیمی، بحران‌های زیست‌محیطی، تحولات جمعیتی، چالش‌های فرهنگی و ... بر آینده جامعه اسلامی پردازند و راهکارهایی برای مواجهه با این چالش‌ها ارائه دهند.

• **توسعه پژوهش‌های کاربردی و ارائه راهکارهای عملی:**

به منظور افزایش اثربخشی پژوهش‌های آینده‌پژوهی اسلامی، پژوهش‌های بیشتری باهدف ارائه راهکارهای عملی برای حل مسائل و چالش‌های پیش‌روی جامعه اسلامی انجام شود. این پژوهش‌ها باید با بهره‌گیری از روش‌های علمی معتبر و با در نظر گرفتن شرایط و مقتضیات جوامع اسلامی راهکارهای عملی و قابل اجرا ارائه دهند و به سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیرندگان در ترسیم آینده‌ای مطلوب کمک کنند.

• **تدوین مدل‌های عملیاتی برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های آینده‌پژوهی اسلامی در حوزه‌های مختلف:**

برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های آینده‌پژوهی اسلامی در حوزه‌های مختلف (مانند اقتصاد، فرهنگ، سیاست، آموزش و پرورش و ...) مدل‌های عملیاتی طراحی و تدوین شود. این مدل‌ها باید با ارائه سازوکارهای مشخص برای بهره‌گیری از یافته‌های پژوهشی به سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و فعالان اجتماعی در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌های آینده‌نگرانه کمک کنند.

• **توسعه روش‌شناسی بومی:**

با توجه به انتقاداتی که به روش‌شناسی‌های غربی وارد است، تلاش برای توسعه روش‌شناسی بومی و منطبق با ارزش‌های اسلامی (با بهره‌گیری از منابع اسلامی، مانند قرآن، سنت، عقل و ...) ضروری است. این روش‌شناسی باید به محققان کمک کند تا با در نظر گرفتن ویژگی‌های خاص جوامع اسلامی به پژوهش‌های دقیق‌تر و معنادارتری در زمینه آینده‌پژوهی اسلامی پردازند.

• **تأکید بر پژوهش‌های جامع پیرامون اصول و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی:**

با توجه به پراکندگی و عدم انسجام مباحث مربوط به اصول و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی لازم است تا پژوهش‌های جامع و نظام‌مندی در زمینه بررسی عمیق‌تر مفاهیمی مانند اراده الهی، سنت‌های الهی، نقش انسان در شکل‌دهی به آینده و ارتباط این مفاهیم با آینده‌پژوهی انجام شود تا چارچوب نظری محکم‌تری برای این حوزه فراهم گردد.

• **تأکید بر پژوهش‌های جامع در مورد آینده پژوهی اسلامی و مهدویت:**

با توجه به اهمیت مهدویت در آینده پژوهی اسلامی و نقش محوری آن در ترسیم آینده‌ای مطلوب، پژوهش‌های جامع و عمیقی در زمینه بررسی مفاهیمی مانند انتظار فرج، زمینه‌سازی برای ظهور و نقش آموزه‌های مهدویت در آینده پژوهی اسلامی انجام شود و راهکارهایی برای عملیاتی کردن آموزه‌های مهدویت در قالب آینده پژوهی ارائه گردد.

فهرست منابع

- آئین، یاسر. (۱۳۹۰). گفت و گو از آینده پژوهی دینی با تأکید بر آموزه مهدویت. پژوهش‌های مهدوی. شماره ۳. صفحات ۹۲-۱۱۳.
- آزادی نژاد، فاطمه و فرمانیان، مهدی. (۱۳۹۹). تقابل تمدنی مهدویت در اندیشه مذاهب اسلامی با آینده‌نگری در اندیشه مدرن. مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی. شماره ۲۱. صفحات ۶۳-۸۸.
- آکوچکیان، احمد و فرجیان شوشتری، مرضیه. (۱۳۹۹). نظام تنزیلی قرآن کریم در فرایند آینده‌نگاری راهبردی تحول. فلسفه دین. شماره ۱، دوره هفدهم. صفحات ۴۹-۷۱.
- ابروش، رضا؛ منطقی، محسن؛ الویری، محسن و رحمانی، جعفر. (۱۳۹۷). تبیین مبانی هستی‌شناسی آینده‌پژوهی با رویکرد اسلامی. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی. شماره ۱۶. صفحات ۵۵-۷۴.
- احمدی آشتیانی، فرهاد و احمدیان، مهدی. (۱۴۰۱). تصویرپردازی از آینده بیداری اسلامی بر اساس ماجرای طالوت (ع) در قرآن. مطالعات بیداری اسلامی. شماره ۲۵. صفحات ۱۰۹-۱۳۲.
- احمدی آشتیانی، فرهاد؛ غروی نائینی، نهلله و ذوالفقارزاده، محمدمهدی. (۱۳۹۷). (جایگاه زمانی نفع‌صور در قرآن؛ کاوشی جهت دستیابی به تصویر قرآنی از مقاطع آینده. پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن. شماره ۱۳. صفحات ۷۵-۹۰.
- احمدی آشتیانی، فرهاد و آب روشن، ماهد. (۱۴۰۱). سیر تطوّر «حزب الله» در سیاق آیه ولایت؛ تصویری از آینده پیش روی انقلاب اسلامی. پژوهش‌های انقلاب اسلامی. شماره ۴۰. صفحات ۱۶۹-۱۸۸.
- احمدیان، مهدی؛ ذوالفقارزاده، محمدمهدی و پورعزت، علی اصغر. (۱۳۹۶). تبیین ماهیت انقلاب اسلامی ایران از منظر سوره مجادله: کاوشی در تقابل دو جریان حزب الله و حزب الشیطان. پژوهش‌های انقلاب اسلامی. شماره ۲۰. صفحات ۷-۳۱.
- اسلاتر، ریچارد، (۱۳۸۵)، دانش‌واژه‌ی آینده‌پژوهی، و کرامت‌زاده، ع؛ فرزاد، م. و ناظمی، ا. (مترجمان)، تهران: موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.

- افشار، بهروز؛ یوسفی، محمدعلی و تقی‌زاده، سیده مژگان. (۱۴۰۱). ارتباط سطح کلان آینده‌پژوهی دینی و جامعه مهدوی. پژوهش‌های مهدوی. شماره ۴۰. صفحات ۷۹-۱۰۹.
- افضلی، علیرضا، (۱۳۹۷). سنت پژوهی پیشرفت: رویکردی نوین به آینده پیشرفت، مجموعه مقالات هفتمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.
- افضلی، علیرضا؛ پورعزت، علی اصغر و گودرزی، غلامرضا. (۱۳۹۶). سنت پژوهی؛ رویکردی نوین به آینده پژوهی مهدویت. مشرق موعود. شماره ۴۴. صفحات ۲۵۵-۲۸۴.
- افضلی، علیرضا و محمدرضاییکی، رضا. (۱۳۹۹). سنت پژوهی: رویکردی نوین در آینده‌پژوهی (نظام سنت رزق). اندیشه مدیریت راهبردی. شماره ۲۷. صفحات ۱-۴۶.
- الویری، محسن. (۱۳۹۲). تاملاتی دینی پیرامون آینده پژوهی. مطالعات آینده پژوهی. شماره ۶، سال دوم. صفحات ۷۰-۵۱.
- امین ناجی، محمدهادی؛ دلشاد تهرانی، مصطفی و محتشمی، احمد. (۱۳۹۵). ویژگی‌های حکومت آخر الزمان به عنوان آینده مطلوب بشریت در آینده پژوهی اسلامی با تکیه بر نهج البلاغه. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام. شماره ۲۰. صفحات ۱۴۵-۱۶۵.
- عبادت‌الله، سهیل، (۱۳۸۸)، تحلیل لایه‌لایه‌ای علت‌ها؛ نظریه و موردکاوی‌های یکپارچه و متحول‌ساز آینده‌پژوهی، و مزوی، مسعود (مترجم)، (جلد اول)، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- بصیرتی، منیره و کلانتری، عبدالحسین. (۱۳۹۹). چالش‌های پیش روی تمدن اسلامی با تاکید بر آراء ریچارد اسلاتر. آینده پژوهی مدیریت. شماره ۱۲۳. صفحات ۹۱-۱۰۲.
- بهروزی لک، غلامرضا و دهکردی، علی جعفر. (۱۳۹۸). «مدل دستگاه فهم و آینده اندیشی تمدن‌ساز مبتنی بر قرآن کریم». مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی. شماره ۳. صفحات ۳۵۳-۳۸۶.
- بهروزی لک، غلامرضا. (۱۳۹۲الف). مهدویت پژوهی و آینده پژوهی: تشابهات و تمایزات. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی. شماره ۱، سال هفدهم. صفحات ۱۰۳-۱۳۲.
- بهروزی لک، غلامرضا و دهکردی، علی جعفر. (۱۳۹۲ب). نقش ارزش‌های اخلاقی در آینده پژوهی اسلامی. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی. شماره ۲، سال هفدهم. صفحات ۳۲۷-۳۵۲.
- بهروزی لک، غلامرضا و مخلص‌الائمه، فرزاد. (۱۳۹۲ج). نسبت آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی در آینده پژوهی اسلامی. مطالعات آینده پژوهی. شماره ۷، سال دوم. صفحات ۱۹-۳۸.
- بهروزی لک، غلامرضا و میرشاه ولایتی، فرزانه. (۱۳۹۰). آینده جهان اسلام از منظر دو آینده پژوه اسلام: «سردادر» و «المانجرا». مشرق موعود. شماره ۱۹. صفحات ۱۳۱-۱۵۶.
- پورعزت، علی اصغر. (۱۳۹۵). زمان در محضر خدا. آینده پژوهی ایران. شماره ۱. صفحات ۳۳-۴۴.
- پورعزت، علی اصغر؛ علی پور، میثم و سعدآبادی، علی اصغر. (۱۳۹۳). تصویرپردازی از جامعه عدل آینده در پرتو روایت ثقلین. مشکوه. شماره ۱۲۵. صفحات ۷۵-۸۶.

- پورعزت، علی اصغر؛ گودرزی، غلامرضا؛ ذوالفقارزاده، محمدمهدی و پارسا، مونا). ۱۳۹۷. (اتخاذ رویکرد واقع‌گرایی انتقادی برای تصویرپردازی از آینده، بر اساس مختصات حکومت عدل مهدوی عجل الله تعالی فرجه الشریف. انتظار موعود. شماره ۶۲. صفحات ۵-۳۳.
- پورنقی، فاطمه سادات و ربانی، علی. (۱۳۹۴). دعای ندبه؛ تصویرگر آینده روشن جهان و نشان دهنده راه وصول به آن. پژوهش‌های مهدوی. شماره ۱۳. صفحات ۱۱۱-۱۳۲.
- پورنقی، فاطمه سادات؛ قاسمی، وحید و ارزانی، حبیب‌رضا. (۱۳۹۵). دکترین آینده جهان در پرتو دعاهای ندبه، افتتاح و عهد؛ دستاورد تحلی محتوای کیفی. مشرق موعود. شماره ۴۰. صفحات ۱۴۹-۱۷۴.
- پیامی، آرش؛ کشاورز ترک، عین‌الله؛ بزرگمهری، مجید و گلجانی امیرخیز، ایرج. (۱۴۰۱). نگاهی تاریخی به مقوله فهم متون و نقش آن در فهم آینده‌پژوهانه از متون وحیانی. الاهیات قرآنی. شماره ۱۹. صفحات ۷۳-۱۰۰.
- توسلی، محمد حسن و اسدی، داود. (۱۳۹۱). آینده پژوهی در اندیشه‌ی اسلامی. بصیرت و تربیت اسلامی. شماره ۲۳. صفحات ۲۳-۶۶.
- جباری، حسینعلی. (۱۳۹۹الف). تحلیل روش دیدبانی در مهدویت پژوهی. مطالعات مهدوی. شماره ۴۷. صفحات ۹۵-۱۰۴.
- جباری، حسینعلی. (۱۳۹۹ب). رابطه آینده‌پژوهی و مهدویت پژوهی و کاربری روش پانل در مهدویت. مطالعات مهدوی. شماره ۵۰. صفحات ۸۵-۹۶.
- جعفری نژاد، مسعود؛ زارع، غلامحسین و شفیعی، اسماعیل. (۱۳۹۹). نقش سنت‌های الهی در تداوم انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری. رهیافت انقلاب اسلامی. شماره ۵۱. صفحات ۲۳۷-۲۵۶.
- حسین زاده، هدایت. (۱۳۸۹). آینده‌نگری مثبت در نهج البلاغه. رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی. شماره ۷۶. صفحات ۴۶-۴۹.
- حسینی مقدم، محمد و صنیع اجلال، مریم. (۱۳۹۱). همگرایی جهان اسلام و آینده تمدن اسلامی. مطالعات سیاسی جهان اسلام. شماره ۳. صفحات ۱-۲۰.
- خاکبازان، نوید و رفیعی هنر، حمید. (۱۳۹۶). تبیین سازه «حزم» (آینده‌نگری) بر اساس اندیشه اسلامی. معرفت. شماره ۲۴۱. صفحات ۶۱-۷۴.
- خاکبازان، نوید و رفیعی هنر، حمید. (۱۳۹۸). روایی و اعتبار مقیاس اولیه حزم (آینده‌نگری)؛ بر اساس منابع اسلامی. روان‌شناسی و دین. شماره ۴۶. صفحات ۵۱-۶۶.
- خانمحمدی، کریم. (۱۳۸۶). آینده ادیان در چشم انداز جهانی. انتظار موعود. شماره ۲۱. صفحات ۵۳-۸۰.
- چاووشی، ناصر، (۱۳۹۳). درنگی در آینده پژوهی اسلامی مؤثر در طراحی الگوی ایرانی پیشرفت، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس الگوی ایرانی پیشرفت.

چاووشی، ناصر، (۱۳۹۴)، بررسی مقایسه ای آینده پژوهی اسلامی و غربی با کاربرد طراحی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، **مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت**.

دستجانی فراهانی، رضوانه؛ آکوچکیان، احمد و اشرفی، عباس. (۱۴۰۰). کارکرد قصص قرآنی در تحلیل آینده‌نگاری راهبردی (نمونه موردی داستان بنی اسرائیل). پژوهشنامه معارف قرآنی. شماره ۴۵. صفحات ۳۳-۶۴.

رجبی، هادی. (۱۳۹۹). بازشناسی مفهوم «امت اسلامی» در گفتمان انقلاب اسلامی و راهبردهای تحقق آن. پژوهشهای سیاسی جهان اسلام. شماره ۳۷. صفحات ۱۰۵-۱۲۲.

رکوعی، ایمان. (۱۳۹۵). ارزیابی مقدماتی مفروضات آینده‌پژوهی از نگاه دین اسلام (با تأکید بر قرآن و نهج‌البلاغه). آینده پژوهی ایران. شماره ۱. صفحات ۴۵-۶۳.

ریزانه، جلال. (۱۳۹۹). بررسی ابعاد روش تصویرپردازی در آینده‌پژوهی اسلامی و آینده پژوهی مدرن، **مجموعه مقالات هفتمین کنفرانس بین المللی پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران**.

ریزانه، جلال. (۱۴۰۱). بررسی ابعاد آینده‌پژوهی اسلامی در فرهنگ انتظار، از منظر آیت‌الله صافی گلپایگانی. انتظار موعود. شماره ۷۸. صفحات ۴۱-۶۰.

زارع ساری، علیرضا و وقوفی، امید. (۱۳۹۹). آینده اندیشی از منظر امام خمینی (ره). آینده پژوهی انقلاب اسلامی. شماره ۳. صفحات ۸۷-۱۱۰.

شکرپیگی، نرگس و شکرپیگی، رضوان. (۱۴۰۲). عوامل مؤثر بر تقویت آینده‌نگری و هویت دینی با تأکید بر قرآن و حدیث. قرآن و علوم اجتماعی. شماره ۹. صفحات ۵۸-۹۳.

صمدی، قنبر علی. (۱۳۹۰). چشم انداز آینده از دیدگاه اسلام و نظریه پایان تاریخ. کوثر معارف. شماره ۱۸. صفحات ۹۱-۱۳۲.

عالی نژاد، عبدالصمد. (۱۳۹۷). الگویی از اسلامی‌سازی علوم، دیدگاه‌شناسی قرآن کریم در دانش آینده‌پژوهی. تحقیقات کاربردی علوم انسانی اسلامی. شماره ۷. صفحات ۱۲۹-۱۵۷.

عبداللهی پور، مهدی و جعفری مرنندی، زینب. (۱۴۰۲). تحلیل آینده‌پژوهانه از سرنوشت رژیم صهیونیستی اسرائیل بر پایه آموزه‌های قرآن کریم و عهدین. پژوهش های مهدوی. شماره ۴۴. صفحات ۵۳-۷۹.

عرب‌بافرانی، محمدرضا و عبوضی، محمدرحیم. (۱۳۹۶). درآمدی بر آینده‌پژوهی در نظام مدیریت اسلامی از طریق مطالعه روش‌شناسی آینده‌پژوهی و اجتهاد در فقه امامیه. مدیریت اسلامی. شماره ۱۰۰. صفحات ۸۵-۱۱۳.

عظیمی، سیدعلی اکبر. (۱۳۸۸). بازنگری دستگاه نظری آینده پژوهی در جهان بینی اسلامی. انتظار موعود. شماره ۲۹. صفحات ۸۳-۱۱۰.

عظیمی، سیدعلی اکبر و بهروزی لک، غلام‌رضا، (سال؟)، نگاهی به تحول جنبه‌های هستی‌شناختی آینده ذیل آموزه‌های اسلام، **مجموعه مقالات نخستین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی - جلد ۲**.

- علی اکبری، راضیه. (۱۳۹۲). آینده پژوهی در پرتو انتظار پویا با تاکید بر کارکرد وحدت امت اسلامی. انتظار موعود. شماره ۴۰. صفحات ۱۴۳-۱۶۴.
- علویان، مرتضی و حلیمی جلودار، حبیب الله. (۱۳۹۳). آینده پژوهی از منظر آموزه‌های دینی. قرآن و علوم بشری. شماره ۲، سال سوم. صفحات ۱۲۷-۱۴۰.
- عیوضی، محمدرحیم و پدرام، عبدالرحیم. (۱۳۹۰). نقش آینده پژوهان در شکل گیری آینده پژوهی اسلامی. انتظار موعود. شماره ۳۶. صفحات ۲۵-۴۲.
- عیوضی، محمدرحیم و پدرام، عبدالرحیم. (۱۳۹۱). گزاره‌هایی در خصوص آینده پژوهی اسلامی. مطالعات آینده پژوهی. شماره ۴، سال اول. صفحات ۱۱-۳۸.
- عیوضی، محمدرحیم و پدرام، عبدالرحیم. (۱۳۹۲). راهبردهای تحقق آینده پژوهی اسلامی. مطالعات آینده پژوهی. شماره ۶، سال دوم. صفحات ۱۰۳-۱۲۲.
- عیوضی، محمدرحیم و پدرام، عبدالرحیم. (۱۳۹۳ الف). اهداف و مفروضات آینده پژوهی اسلامی. بهبود مدیریت. شماره ۲۳. صفحات ۲۷-۴۸.
- عیوضی، محمدرحیم و پدرام، عبدالرحیم. (۱۳۹۳ ب). امکان پذیری و چگونگی تحقق آینده پژوهی اسلامی. مشرق موعود. شماره ۲۹. صفحات ۷۹-۱۱۲.
- فاضل قانع، حمید. (۱۳۸۸). آینده پژوهی و جامعه مطلوب اسلامی. معرفت فرهنگی اجتماعی. شماره ۱. صفحات ۴۵-۶۸.
- قربانی، سعید. (۱۳۸۵). آینده اندیشی از منظر اسلام (با بهره گیری از تفاسیر قرآن کریم)، اولین همایش آینده پژوهی.
- قربانی، سعید. (۱۳۹۲). تحلیلی کارکرد گرایانه بر آموزه های متعالی مهدویت از نگاه آینده پژوهی. انتظار موعود. شماره ۴۰. صفحات ۱۲۳-۱۴۲.
- قربانی، سعید. (۱۳۹۵). تاملات آینده پژوهانه در آرمانشهر مهدوی تبیین کارکردهای آینده پژوهانه‌ی مهدویت. آینده پژوهی ایران. شماره ۱. صفحات ۶۵-۷۸.
- قیومی پور، رضا و غلامی، روح اله. (۱۳۹۹). بررسی آینده اندیشی در مکتب لیبرالیسم و تطبیق آن با آینده اندیشی اسلامی. آینده پژوهی انقلاب اسلامی. شماره ۳. صفحات ۱۵۵-۱۸۰.
- کاشف، حمید رضا و گلناری آذر، بهنام. (۱۳۹۵). بررسی نظام کارکردهای آینده پژوهی در تبیین آموزه های مهدویت. مشرق موعود. شماره ۳۹. صفحات ۱۰۱-۱۱۴.
- کارگر، رحیم. (۱۳۸۸). آینده پژوهی مهدوی. انتظار موعود. شماره ۲۸. صفحات ۶۵-۱۰۶.
- کارگر، رحیم. (۱۳۸۹). آینده پژوهی قرآنی و جایگاه مهدویت در آن. انتظار موعود. شماره ۳۲. صفحات ۱۲۱-۱۴۸.

- کارگر، رحیم. (۱۳۹۲). مهدویت و جایگاه آن در چشم فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (با رویکرد آینده پژوهی). انتظار موعود. شماره ۴۰. صفحات ۹۷-۱۲۲.
- کارگر، رحیم و وزیرزاده، محمدهاشم. (۱۳۹۹). تحلیل و بررسی تمایز مبانی انسان‌شناختی آینده‌پژوهی اسلامی و غربی. پژوهشنامه موعود. شماره ۲، سال دوم. صفحات ۹۸-۱۱۷.
- کارگر، رحیم و وزیرزاده، محمدهاشم. (۱۴۰۱). تحلیل و تبیین مبانی انسان‌شناختی آینده‌پژوهی اسلامی. معرفت. شماره ۲۹۷. صفحات ۵۷-۶۷.
- کشاوری، سوسن. (۱۳۸۶). مفاهیم آینده‌نگر در اسلام و آثار تربیتی آنها. تربیت اسلامی. شماره ۴. صفحات ۱۳۱-۱۶۲.
- کشاوری ترک، عین‌الله. (۱۳۹۶). جایگاه تصویرپردازی از آینده در چشم‌انداز ملی بر مبنای آموزه‌های اسلام. آینده پژوهی ایران. شماره ۲. صفحات ۵۵-۷۴.
- گودرزی، غلامرضا و ذوالفقار زاده، محمد مهدی. (۱۳۸۷). تصویرپردازی از مدیران آینده: به سوی الگوی قرآنی. اندیشه مدیریت راهبردی. شماره ۳. صفحات ۴۱-۷۴.
- ملکی فر، عقیل. (۱۳۸۵). الفبای آینده‌پژوهی. تهران: انتشارات کرانه علم.
- محمدشفیعی، مجید؛ مخلص، مهتاب و سلیمان، سعیده. (سال؟). نقش و جایگاه آینده پژوهی و مدیریت آینده در تدوین الگوی پایه پیشرفت بر مبنای تحقق جامعه مهدوی با تمرکز بر رویکرد مدیریت اسلامی، مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.
- مصطفوی، اسدالله. (۱۳۹۷). بررسی معنی و مبنای آینده‌پژوهی در تمدن غرب و مهدوی. عصر آدینه. شماره ۲۵. صفحات ۲۱-۳۸.
- مطهری نژاد، سید مجید؛ همایون، محمد هادی و خزایی، سعید. (۱۳۹۴). درآمدی بر آینده پژوهی فرهنگی - تمدنی انقلاب اسلامی در پرتو اندیشه حق مدار مهدویت. دین و ارتباطات. شماره ۴۸. صفحات ۱۱۷-۱۵۶.
- مظاهری مقدم، ابوذر. (۱۳۹۵). «افق مهدوی» و تکوین چشم‌انداز «تمدن زمینه ساز» در آینده ایران اسلامی. معرفت فرهنگی اجتماعی. شماره ۲۹. صفحات ۱۳۵-۱۵۴.
- منطقی، محسن. (۱۳۹۱). درآمدی بر اسلام و آینده پژوهی. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی. شماره ۴. صفحات ۱۹-۳۴.
- منطقی، محسن؛ الویری، محسن؛ رحمانی، جعفر و ابروش، رضا. (۱۳۹۷). ارائه مدل مفهومی روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی. مدیریت فرهنگ سازمانی. شماره ۴، دوره شانزدهم. صفحات ۹۵۱-۹۷۲.
- مولوی، محمد. (۱۳۹۶). گرایش اجتماعی در تفاسیر قرآن پیشران موثر در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن نوین اسلامی. آینده پژوهی ایران. شماره ۳. صفحات ۱۴۱-۱۶۰.
- میری، سهیلا. (۱۳۹۴). نگرشی نو بر آینده پژوهی در فرهنگ دینی. مطالعات آینده پژوهی و سیاستگذاری. شماره ۱، دوره اول. صفحات ۴۴-۵۹.

- نقی پورفر، ولی الله و افضلی، علی رضا. (۱۳۸۷). تصویرپردازی از ویژگی های آینده موعود: به سوی الگوی قرآنی. اندیشه مدیریت راهبردی. شماره ۳. صفحات ۵-۴۰.
- نقش، امیررضا. (۱۴۰۰). آینده اندیشی در جهان بینی اسلامی (رویکردی مبتنی بر مبانی اسلامی و آموزه های قرآن، به آینده پژوهی). حقوق ملل. شماره ۳۴. صفحات ۲۶۰-۲۲۹.
- واعظی، محمود و قوام، زینب سادات. (۱۳۹۴). جایگاه آینده پژوهی در آیات و روایات. بصیرت و تربیت اسلامی. شماره ۳۴. صفحات ۷۱-۹۸.
- وقوفی، امید. (۱۴۰۰). مقدمه‌ای بر مبانی آینده‌پژوهی اسلامی. آینده پژوهی انقلاب اسلامی. شماره ۵. صفحات ۸۹-۵۷

- Bell, Wendell, (2003), **Foundations of futures studies**. Transaction Publishers.
- Elmandjra, Mahdi, (1990, May 4-7), The future of the Islamic world, **Symposium on Future of the Islamic World** [Paper presentation]. Algiers, Algeria.
- Inayatullah, Sohail, (2007), **Questioning the future: Methods and tools for organizational and societal transformation** (3rd ed.). Tamkang University.
- Kuosa, Tuomo, (2011), The evolution of strategic foresight navigation of public policy-Finland.
- Liberati, Alessandro; Altman, Douglas G.; Tetzlaff, Jennifer; Mulrow, Cynthia; Gøtzsche, Peter C.; Ioannidis, John P. A.; ... & Moher, David. (2009). The PRISMA statement for reporting systematic reviews and meta-analyses of studies that evaluate healthcare interventions: Explanation and elaboration. **PLoS Medicine**. 6(7).
- Sardar, Ziauddin, (1989), **Explorations in Islamic science**. Mansell Publishing.

